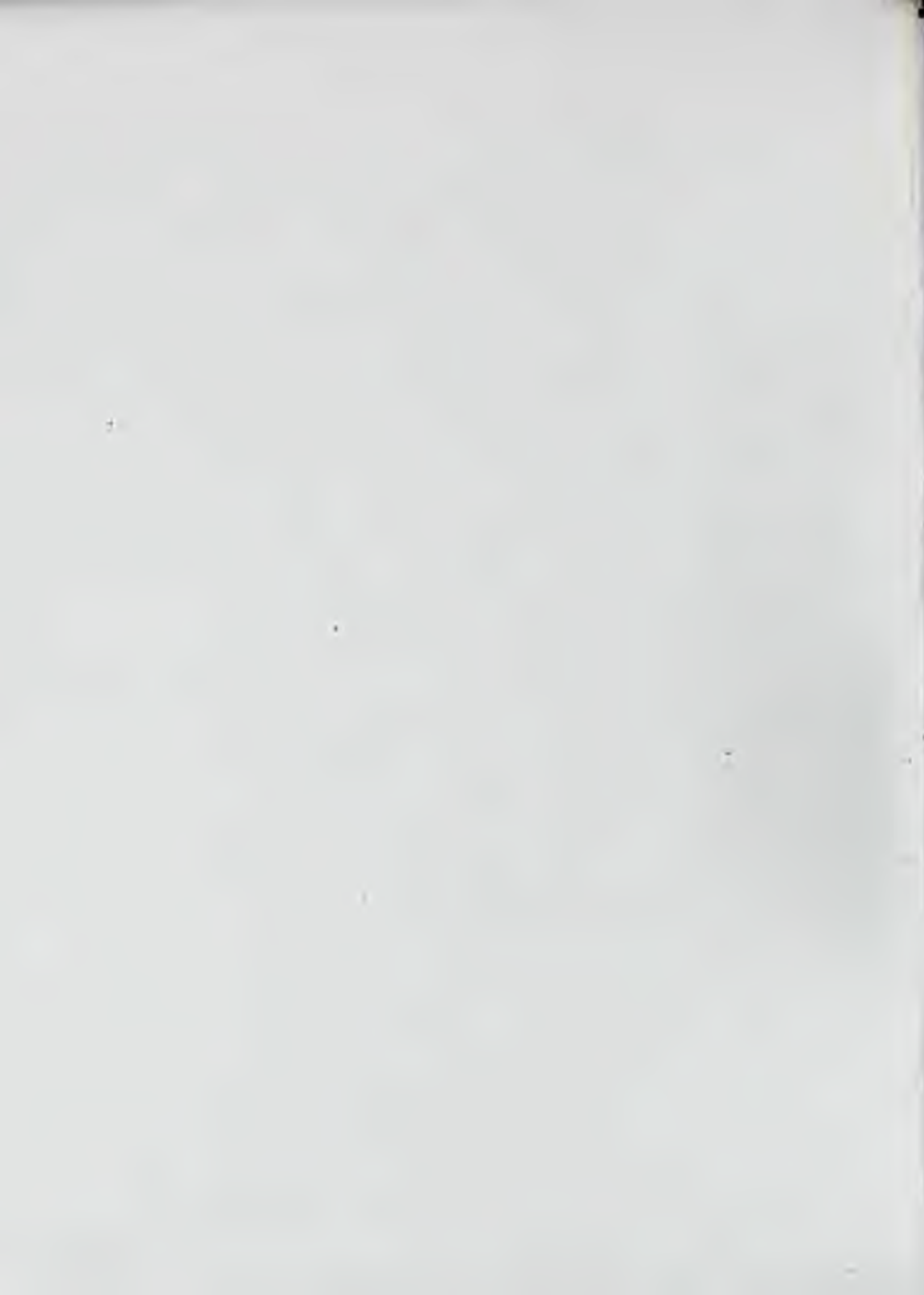
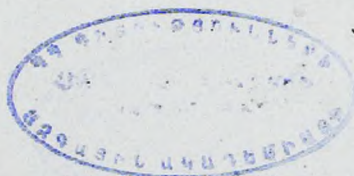
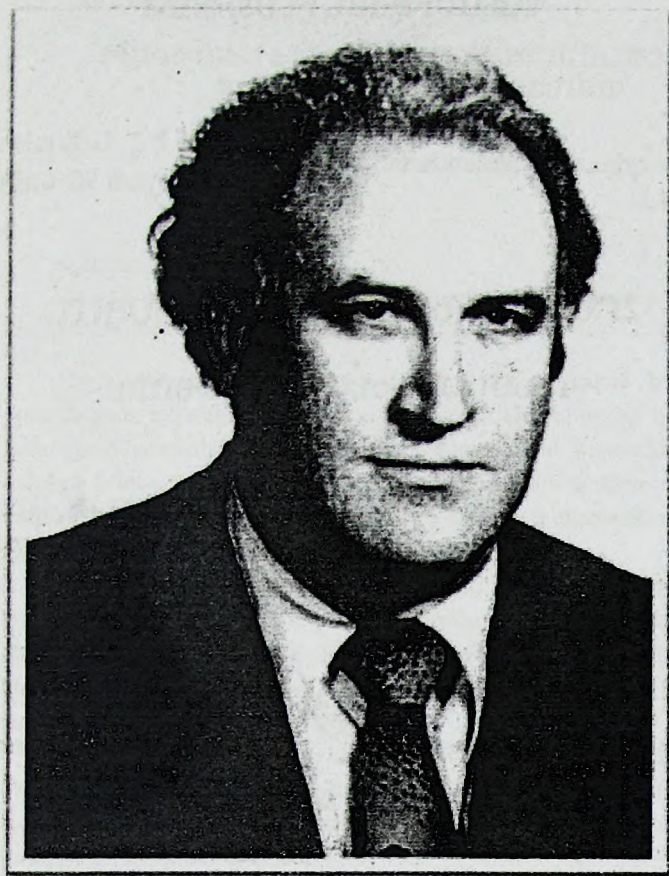

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՆՏ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Նվիրվում է Հ. Ավետիսյանի
ծննդյան 90-ամյակին

ՀՐԱՆՏ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄԵՑ՝ Պ.Գ.Թ., ԴՈՑԵՆՏ
Լ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԶ ԱՇԿԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
170

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
170

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2017

ՀՏԴ 01:94(479.25)

ԳՄԴ 91.9:63.3(52)

Հ 945

**ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՄԲ**

**Պատասխանատու խմբագիր՝ ակադեմիկոս
Ա.Ա. Մելքոնյան**

Հրանտ Ավետիսյան

Հ 945 Հրանտ Ավետիսյան. կենսամատենագիտություն/Կազմ.՝ Լ. Հովհաննիսյան. – Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2017. – 119 էջ:

Սույն կենսամատենագիտության մեջ ներկայացված են հայ անվանի պատմաբան, ակադեմիկոս Հրանտ Ալեքսանի Ավետիսյանի կյանքը և գիտական, գիտակազմակերպչական ու մանկավարժական գործունեությունը: Կարևորված է նրա մասնակցությունը հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներին: Թվարկված են Հ. Ավետիսյանի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ հրապարակումներ ու նյութեր:

Ուսումնասիրության մատենագիտական հատվածում ժամանակագրական հաջորդականությամբ և, ըստ իրենց բնույթի, թվարկված են Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները՝ նրա մենագրությունների վերաբերյալ գրախոսություններով հանդերձ, ինչպես նաև՝ Հ. Ավետիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած գիտամեթոդական աշխատանքները:

Կենսամատենագիտությունն ամբողջացնում են Հ. Ավետիսյանին նվիրված գեղարվեստական տեղեկագրությունները և նրա կյանքի, գործունեության տարբեր ժամանակահատվածներն ու ուղղությունները ներկայացնող արխիվային ուշագրավ լուսանկարները:

ՀՏԴ 01:94(479.25)

ԳՄԴ 91.9:63.3(52)

ISBN 978-9939-860-59-6

© ՀՀ ԳԱՍ պատմության ինստիտուտ, 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ	5
ԽՈՍՔ ՀԻՇՄԱՍԿԻ ԵՎ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ	7
ՀՐԱՆՏ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ. ԱԿՆԱՐԿ ԿՅԱՆՔԻ, ԳԻՏԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՆԿԱԿԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	9
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԵՐ Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	36
Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎՆԵՐԻՆ ՆՍՏԱՇՐՁԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒ ԿՈՆՏԵՐԱՆՍԵՐԻՆ	41
Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	46
Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	49
Ա) ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԿՈԼԵԿՏԻՎ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ ՈՒ ՁԵՆՆԱՐԿՆԵՐ	49
Բ) ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԵՎ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ՈՒ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐ	60
Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	94
ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԼՈՒՄԱՆԿԱՐՆԵՐ Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ	102
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	113

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրանտ Ալեքսանի Ավետիսյանը (1927 – 2004) հայաստանյան և արտասահմանյան գիտական շրջանակներում հայտնի է ոչ միայն որպես ականավոր պատմաբան, այլև՝ գիտության հմուտ կազմակերպիչ, Մարդ և Քաղաքացի: Նա ապրել է աշխատանքային ու ստեղծագործական լիարյուն կյանք: Դրան հետադարձ հայացք ձգելիս ընդգծվում են Հ. Ավետիսյան մարդու և մտավորականի կերպարը միաձուլող ու բնութագրող հատկանիշները՝ մարդասիրություն, հայրենասիրություն և աշխատասիրություն, որոնք անփոփոխ մնացին նրա ապրած հարափոփոխ ժամանակի ելևէջներում:

Սույն կենսամատենագիտությունն արտացոլում է անվանի պատմաբանի անցած կեսդարյա ստեղծագործական ուղին: Աշխատությունը հարգանքի համեստ տուրք է Հ. Ավետիսյանի հիշատակին և հրատարակվում է նրա ծննդյան 90-ամյա հոբելյանի առթիվ:

Կենսամատենագիտությունն ընդգրկում է 1927 – 2017 թթ. ընկած ժամանակահատվածը՝ Հ. Ավետիսյանի ծննդից մինչև նրա հիշատակը հավերժացնող հուշաքարի բացումը: Նրանում ներկայացված են Հ. Ավետիսյանի կյանքը, գիտական, գիտակազմակերպչական և մանկավարժական գործունեությունը: Աղյուսակի միջոցով նաև ներկայացված է անվանի պատմաբանի մասնակցությունը հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներին: Թվարկված են Հ. Ավետիսյանի կյանքի և գործունեության վերաբերյալ մի շարք հրապարակումներ ու կյուրթեր:

Ուսումնասիրության մատենագիտական հատվածում ժամանակագրական հաջորդականությամբ և, ըստ իրենց բնույթի, թվարկված են Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները՝ նրա մենագ-

րությունների վերաբերյալ գրախոսություններով հանդերձ, ինչպես նաև՝ Հ. Ավետիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսած գիտամեթոդական աշխատանքները:

Կենսամատենագիտությունն ամբողջացնում են Հ. Ավետիսյանին նվիրված գեղարվեստական ստեղծագործությունները և նրա կյանքի, գործունեության տարբեր ժամանակահատվածներն ու ուղղությունները ներկայացնող արխիվային ուշագրավ լուսանկարները:

Վերջում տրված է անձնանունների ցանկ, որը դյուրացնում է անհրաժեշտ կյուբի փնտրումը: Ցանկում անձնանունները թվարկված են ըստ լեզուների և այբբենական հաջորդականությամբ: Դրանց դիմաց դրված են աշխատությունների միասնական համարակալման թվերը: Գործիչների մասին աշխատությունների համարները վերցված են փակագծերի մեջ:

Հ. Ավետիսյանի Հունգարիայում կարդացած գեկուցումների վերաբերյալ տվյալները հստակեցնելու հարցում աջակցել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նախկին աշխատակից հունգարուհի Պ. Ջոթյան-Կրայչիրը և նույն ինստիտուտի գիտաշխատող Հ. Խուդանյանը: Իր մասնագիտական խորհուրդներով կենսամատենագիտության կազմմանը նաև աջակցել է ՀՀ ազգային գրադարանի մատենագետ Ռ. Թումայանը:

ԽՈՍՔ ՀԻՇԱՏԱՍԿԻ ԵՎ ԵՐԱՄՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

Հրանտ Ավետիսյանին նվիրված կենսամատենագիտության մեջ եղբայրս ներկայացված է ոչ միայն որպես պատմաբան, այլև որպես Մարդ: Հ. Ավետիսյանը չէր կարող չլինել այդպիսին, որովհետև ծնվել ու մեծացել էր մի ընտանիքում, որտեղ գերիշխում էին կարոտը և սերը Հայրենիքի նկատմամբ, որտեղ միշտ սովորեցրել են լինել ազնիվ, հայրենասեր, բարի, սիրել յուրայինին, հարգել մարդու արժանապատվությունը:

Հրանտն ինձ համար բարության ու մարդասիրության չափանիշ էր: Նա սիրող և հարգող զավակ էր իր ծնողների համար, քույրերի, կնոջ, երեխաների ու թոռների համար: Նա հոգատար էր նաև իրեն շրջապատող մարդկանց նկատմամբ: Ես ականատես եմ եղել, թե նա ինչ մեծ բավականություն էր ստանում, երբ օգնում էր որևէ մեկին:

Նա ապահովում էր փոխադարձ հարգանք և ընտանիքում, և՛ աշխատավայրում, դրա հետ մեկտեղ ստեղծում էր համախմբված ու բնականոն մթնոլորտ:

Հ. Ավետիսյանի գիտական աշխատանքները նվիրված են հայոց նորագույն պատմության բազմաշերտ խնդիրներին: Դրանցում ակնհայտ է այն դիրքորոշումը, որ պատմությունը չի կարելի բաժանել «սիրելի» և «ոչ սիրելի» ժամանակաշրջանների, այն պետք է վերլուծել ու ներկայացնել ըստ պատշաճի, անկողմնակալ կերպով, գնահատել գիտնականի քրտնաջան աշխատանքն ու դրա արդյունքները: Գրագետ, մանրակրկիտ և հետևողական կերպով այդպիսի աշխատանք կատարել է պ.գ.թ., դոցենտ Լիլիթ Հովհաննիսյանը՝ վերլուծելով Հ. Ավետիսյանի կյանքն ու գործունեությունը, տարբեր ժամանակաշրջանների գիտական աշխատությունները և կազմելով նրա կենսամատենագիտությունը: Լ.

Հովհաննիսյանի մեջ տեսնում ես և՛ լուրջ, կայացած գիտնականի, և՛ իր ուսուցչի նկատմամբ սեր ու խոր հարգանք տաժող ազնիվ մարդու:

Պատմաբանի նպատակն է՝ արխիվային վավերագրերի միջոցով մոռացումից փրկել, հասարակությանը ներկայացնել և լուսաբանել մեր ազգային պատմության բազմաթիվ, այդ թվում և կնճռոտ հիմնահարցերը: Պետք չէ մոռանալ ազգասեր և հայրենասեր ոչ մի գիտնականի, վերհանել, ուսումնասիրել նրանց թողած գիտական ժառանգությունը: Այդ առաքելությունն իրականացնողներն իրավամբ արժանի են դրվատանքի: Դա է ժամանակի պահանջը, որովհետև գիտնականը միշտ մնում է գիտնական՝ անկախ ժամանակաշրջանից:

Ուստի, շնորհակալություն եմ հայտնում նաև ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրինությանը՝ նման մնայուն և օգտակար աշխատություն հրատարակելու համար:

Հրանտ Ավետիսյանի քույր
Զուբեյդա Ավետիսյան
30.11.2017 թ.

ՀՐԱՆՏ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ. ԱԿՆԱՐԿ ԿՅԱՆՔԻ,
ԳԻՏԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԵՎ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Հրանտ Ավետիսյանը ծնվել է 1927 թ. մարտի 10-ին, Մեծ Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր) քաղաքում, Կարսի մարզի Բաջյուղ բնակավայրից բռնագաղթած Ալեքսան և Լուսիկ Ավետիսյանների բազմանդամ ընտանիքում: Հայրը զբաղվել է գյուղատնտեսությամբ, ապա՝ սևագործ բանվորությամբ, իսկ 1924 թվականից ծառայության է անցել Կիրովական (նախկինում՝ Մեծ Ղարաքիլիսա) քաղաքի շրջանային սպառողական միությունում՝ որպես պահեստի վարիչ: Հայրենի եզերքում՝ Կարսում տուն ու տեղ թողած և մագապուրծ գաղթի ճանապարհը բռնած ծնողների զավակ լինելու, ինչպես նաև միակ եղբոր՝ տասնութամյա Սուրենի՝ Կարմիր բանակին կամավոր զինվորագրվելու և Հայրենական մեծ պատերազմի տարբեր ռազմաճակատներում անձնվիրաբար մարտնչելու հանգամանքները որոշիչ էին նրա համար մասնագիտություն ընտրելու գործում¹: Իր հետ հարցազրույցներից մե-

¹ Սուրեն Ավետիսյանը 1941 թ. նոյեմբերի 14-ին կամավոր զինվորագրվել է Կարմիր բանակին: Սովորել է ռազմաօդային ուժերի դեսանտային դպրոցում: Այնուհետև, որպես № 1204 հրետանային գնդի հետախույզ-դիտորդ, եֆրեյտոր Ս. Ավետիսյանը մարտնչել է Հարավ-արևմտյան, Ստալինգրադյան և Արևմտյան, ամեն Բելոռուսական ռազմաճակատներում: Զինվորական պարտականությունները բարեխղճորեն կատարելու, մարտական ընկերների համար ոգևորիչ օրինակ ծնալու, կազմակերպչական հմտություններ դրսևորելու, Ստալինգրադի ճակատամարտում ցուցաբերած տոկոսություն ու անձնվիրության համար արժանացել է բարձր պարգևների. Լեռնի պարգևատրվել է «Արիության համար» մեդալով (23.02.1942 թ., 28.11.1942 թ., 15.07.1944 թ.) և կրկնակի «Կարմիր սատր» շքանշանով (06.10.1943 թ., 15.04.1945 թ. այդեն հետմահու), նաև պարգևատրվել է «Ստալինգրադի պաշտպանության համար» (13.07.1943 թ.) ու «Մարտական ծառայությունների համար» մեդալներով: 1945 թ. փետրվարի 20-ին հարազատներին գրած

կում Ն. Ավետիսյանն այդ առիթով նշել է հետևյալը. «Երեխա ժամանակ ծնողներիցս անընդհատ լսում էի էրզրի մասին, վերապրում նրանց պատած ցավն ու ողբերգությունը, մեր հարազատների ու համերկրացիների անդառնալի կորուստները: Նշեմ, որ գաղթի ժամանակ Արաքսի այս ափ չէին հասցրել անցնել պապերս ու տատերս, հինգ հորեղբայրներս, հորաքույրներս, քեռիներ և մորաքույրեր: Գերդաստանի շուրջ 20 անդամ կորստի էին մատնվել: Նրանցից ամենակրտսերը 17-ամյա Հրանտ հորեղբայրս էր, որի անունով արդեն Ղարաքիլիսայում 1927-ին կնքել են ինձ: Երբևէ չտեսած, բայց մանկուց սրտի խորքում փայփայած ու կարոտով երազած հայրենիքը՝ Կարսի մարզի Բաշցյուղը, մանկան իմ երևակայության մեջ առայսօր այդպես էլ մնում է որպես երազի տան հեքիաթային խորհրդանիշ: Այնտեղից բերված մի ափ սուրբ հող այսօր խառնված է ծնողներիս շիրիմներին:

հերթական ոգեշունչ նամակում Ս. Ավետիսյանը նշում է, որ գտնվում է Բեռլինից ընդամենը 45 կմ հեռավորության վրա, և որ իրենց ստորաբաժանումն է գրավել ֆաշիստական շրջապատման մեջ գտնվող Շապրե-Սյուլ ու Ղոյ-Կրոն քաղաքները:

Ձեռնվել է 1945 թ. մարտի 4-ին Բաբինի (Պիրիցայի կամ Պիժիցի շրջան, Լեհաստան) համար մղված թեժ մարտում: Թաղված է Լեհաստանի Ստարգարդ-Շչեցինսկ քաղաքի ինտերնացիոնալ զերեզմանատանը:

Պատմությունը հավերժացրել է Ս. Ավետիսյանի հիշատակը: Ֆաշիստական զորքերին Ստալինգրադում ջախջախելու 30-ամյակի նախօրեին նա հետմահու պարգևատրվեց «62-րդ բանակի վետերանին» կրծքանշանով: Իսկ 1973 թ. Կիրովականի պիոներական խորհրդի որոշմամբ քաղաքի թիվ 6 միջնակարգ դպրոցի պիոներական դրուժնային տրվեց նույն դպրոցի շրջանավարտ Ս. Ավետիսյանի անունը:

Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև ՀԱԱ), ֆ. 1712 (Ն. Ավետիսյանի անձնական ֆոնդ), ց. 1, գ. 72, 363, 367, 369: Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). Сборник документов и материалов. - Е.: Изд-во Академии Наук Армянской ССР. - 1975. - сс: 591-592. Միրզոյան Ս. Ստալինգրադայան հրացույր: Չուշեր. Ե. - 1968: Ամիրբեկյան Վ. Անրուն գիշերներ. - Ե.: Հայպետհրատ. - 1949:

Հիմա ձեզ եմ հարցնում. ինչպե՞ս կարող էր այդ ամենը դեր չխաղալ իմ մասնագիտական ընտրության հարցում²:

1944 թ., ավարտելով ծննդավայրի Սո. Շահումյանի անվան թիվ 6 միջնակարգ դպրոցը, Հ. Ավետիսյանն ընդունվում է Երևանի Վ.Ս. Մոլոտովի անվան պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը: Մասնագիտական դասընթացն ավարտում է 1949 թ. ստանալով պատմաբանի որակավորում: 1941 թ. համալրում է ՀԼԿԵՄ շարքերը, իսկ 1950 թ. հունիսին դառնում ՄՍԿԿ անդամ:

1949 թ. հունվար – 1952 թ. նոյեմբերին Հ. Ավետիսյանն աշխատում է Հայաստանի կոմերիտական, իսկ 1952 թ. նոյեմբեր – 1954 թ. դեկտեմբերին կուսակցական ղեկավար կառույցներում. եղել է Հայաստանի լենինյան կոմերիտական երիտասարդական միության ՀԼԿԵՄ Երևանի քաղկոմի պրոպագանդայի բաժնի հրահանգիչ (1949 թ.), Ս. Կիրովի անվան գործարանի կոմերիտական կազմակերպության քարտուղար (1949 – 1950 թթ.), ՀԼԿԵՄ Երևանի քաղկոմի քարտուղար՝ պրոպագանդայի և ազիտացիայի գծով (1950 - 1951 և 1952 թթ.), Ստալինյան շրջանային կոմիտեի քարտուղար (1951 – 1952 թթ.), Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության (ՀԿԿ) կենտրոնական կոմիտեի (ԿԿ) Երևանի քաղկոմի պրոպագանդայի բաժնի հրահանգիչ (1952 – 1954 թթ.), ապա՝ գիտության և կուլտուրայի բաժնի հրահանգիչ (1954 թ.):

1954-ից Հ. Ավետիսյանի հիմնական աշխատավայրը դառնում է ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան: 1954 – 1979 թթ. տարբեր պաշտոններ է վարել ԳԱ նախագահության համակարգում՝

---

² Կարսն այդպես էլ մնում է որպես երազի տան հեքիաթային խորհրդանիշ / Հարցազրույցը վարեց Էդվարդ Շահիրյանը // Հայաստան. - 2002. - թ. 8. - 22 մարտի. - էջ 2. - նկ. - (Հոբելյան):

կադրերի և ասպիրանտուրայի բաժնի պետ (1954 - 1957 թթ.), գիտնական-քարտուղար (1957 -1971 թթ.), գլխավոր գիտնական-քարտուղարի տեղակալ (1971 - 1979 թթ.)՝ իրեն դրսևորելով որպես գիտության հմուտ կազմակերպիչ: Նշված պաշտոններում իր պարտականությունները Հ. Ավետիսյանը համատեղել է ՀՍՍՀ ԳԱ գիտահետազոտական հիմնարկների և բուհերի գիտական գործունեության կոորդինացիոն խորհրդի նախագահի տեղակալի (1964 - 1967 թթ.), գիտական կադրերի պատրաստման խորհրդի նախագահի (1967 - 1971 թթ.), իսկ մինչև 1979 թ.՝ նաև ցուցահանդեսային խորհրդի նախագահի պարտականությունների հետ:

Հ. Ավետիսյանը ակտիվորեն կատարել է նաև հասարակական աշխատանք կոմերիտական ու կուսակցական ընտրովի մարմիններում: 1950 - 1980-ական թթ. եղել է ՀԼԿԵՄ ԿԿ պլենումի անդամ (1950 - 1953 թթ.), ՀԿԿ Երևանի քաղաքային, Կիրովյան (հետագայում՝ Մպանդարյան) և 26 կոմիսարների շրջկոմների, դրանց բյուրոների անդամ (1956 - 1978 թթ.), ՀԿԿ Երևանի քաղաքային գաղափարախոսական հանձնաժողովի պլենումի անդամ (1968 - 1986 թթ.), ժողովրդական դեպուտատների Երևանի քաղաքային սովետի դեպուտատ և նրա գործկոմի անդամ, ՀՍՍՀ ժողովրդական վերահսկողության կոմիտեի անդամ (1961 - 1986 թթ.): 1955 թ. սկսած՝ նա երկար տարիներ բազմակի ընտրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության կուսկազմակերպության առաջին քարտուղար:

Այդ տարիներին Հ. Ավետիսյանն իր բազմակողմանի գիտակազմակերպչական գործունեությունը հաջողությամբ համատեղում է գիտահետազոտական աշխատանքի հետ: 1960 թ. հունիսի 30-ին Երևանի պետական համալսարանում պաշտպանում

է թեկնածուական աստենախոսություն «Հայաստանի կոմերիտ-միությունը սոցիալիստական ինդուստրացման համար պայքարում (1926 – 1932 թթ.)» (ռուսերեն)³ թեմայով, իսկ 1966 թ. սեպտեմբերի վերջին ՍՄԿԿ կենտրոնական կոմիտեին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի մասնաճյուղում՝ Վրաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին առընթեր Կուսակցության պատմության ինստիտուտում պաշտպանում է դոկտորական աստենախոսություն «Աւերկովկասի կոմերիտմիությունը խորհրդային իշխանության հաղթանակի և Կոմունիստական կուսակցության քաղաքականության իրագործման համար պայքարում սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիներին (1917 – 1925)» (ռուսերեն)⁴ թեմայով⁵: 1964 թ. Հ. Ավետիսյանը պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման աստենախոսություն է պաշտպանում նաև Մոսկվայում⁶: 1969 թ. նրան շնորհվում է պրոֆեսորի կոչում:

³ St u Аветисян Г.А. Комсомол Армении в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926 – 1932 гг.) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - Е.- 1960.- 36 с. St u ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 31:

⁴ St u Аветисян Г.А. Комсомол Закавказья в борьбе за победу Советской власти и осуществление политики Коммунистической партии в первые годы социалистического строительства (1917 – 1925) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Тбилиси. - 1966.- 64 с. St u ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 31:

⁵ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կադրերի բաժնի արխիվում պահպանվող անձնական գործում ակադեմիկոս փաստաթղթերի համաձայն, Հ. Ավետիսյանին պատմական գիտությունների թեկնածուի և դոկտորի գիտական աստիճան շնորհելու վերաբերյալ դիմումները տրվել են ՍՄԿԿ Բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստրության Բարձրագույն որակավորման հանձնաժողովի կողմից համապատասխանաբար 1961 թ. հունվարի 18-ին և 1967 թ. հունիսի 27-ին:

⁶ St u Аветисян Г.А. Ленинские идеи о Советах и борьба КПСС за их претворение в жизнь / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - М.: Областной педагогический институт им. Н.К. Крупской. - 1964.- 21 с.

Աշխատանքային բուռն գործունեությանը զուգահեռ Հ. Ավետիսյանն ընտանիք է կազմել Ռոզա Գրիգորյանի հետ, ունեցել երեք երեխա՝ Սուրենը, Կարինեն և Գայանեն: Ընտանիքի անդամներն ու հարազատները նրան հիշում են՝ իբրև հոգատար զավակ, եղբայր, ամուսին ու հայր: Իսկ Հ. Ավետիսյանն առանձնահատուկ ակնածանքով էր հիշում 1945 թվականին Մեծ Հայրենականում զոհված եղբորը՝ Սուրենին:

1979 թ. փետրվարի 23-ին Հ. Ավետիսյանը ստանձնում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնը և անընդմեջ պաշտոնավարման 23 տարվա ընթացքում կատարում ծանրակշիռ աշխատանք⁷: Այն, որ Հ. Ավետիսյանի տնօրինության մեկնարկը խոստումնալից է եղել, վկայում է նրա ղեկավարած հիմնարկի պարզևատրումը ՀԿԿ Կենտկոմի, Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի, Արհեստակցական միությունների հայկական հանրապետական խորհրդի և Հայաստանի ԼԿԵՄ Կենտկոմի Փոխանցիկ կարմիր դրոշով՝ 1980 թ. սոցիալիստական պարտավորությունները հաջողությամբ կատարելու համար (11.02.1981):

Վերակառուցման, Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման, Սպիտակի աղետալի երկրաշարժի, Հայաստանի անկախության վերականգնման, ԽՍՀՄ-ի փլուզման, հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի դժվարին ժամանա-

---

⁷ Հ. Ավետիսյանը ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի յոթերորդ տնօրենն է: Պատմության ինստիտուտի առաջին տնօրենն էր ակադեմիկոս Հ. Օրբելին, որին 1944 թ. փոխարինեց Մ. Ներսիսյանը: 1947 – 1953 թթ. ինստիտուտը ղեկավարել է Աբ. Հովհաննիսյանը, 1953 – 1959 թթ.՝ Ս. Երեմյանը, 1959 – 1963 թթ.՝ Ա. Հարությունյանը, 1963 – 1979 թթ.՝ Գ. Գալոյանը: 2002 թ. ՊԻ տնօրենի պաշտոնում է Ավետիսյանին հաջորդեց և ինստիտուտի գիտական ու կազմակերպչական աշխատանքների ղեկավարումը պատվով իրականացնում է ակադեմիկոս Ա. Մելքոնյանը:

կահատվածում 2. Ավետիսյանի գործադրած անդուլ ջանքերի շնորհիվ ինստիտուտն ապրում է խաղաղ և ստեղծագործական կյանքով, համալրվում երիտասարդ կադրերով, հրատարակվում են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Ինստիտուտի կուլեկտիվն ակնառու ներդրում է ունենում Հայոց պատմության դպրոցական դասագրքերի ստեղծման գործում: Պատմության ինստիտուտը նաև ամրապնդում և ընդլայնում է իր արտաքին կապերն ու համագործակցությունն այնպիսի գիտահետազոտական կենտրոնների հետ, ինչպիսին են՝ Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Ռուսաստանի պատմության և Ընդհանուր պատմության ինստիտուտները, Ռուսաստանի պատմաբանների ազգային կոմիտե, ԱՄՆ Կալիֆորնիայի համալսարանի հայագիտական ամբիոնը, Վաշինգտոնի Ազգային անվտանգության արխիվը (Ջորջ Վաշինգտոն համալսարան) և Վուդրո Վիլսոնի անվան միջազգային կենտրոնը, Ֆրանսիայի գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոնը (CNRS), Հալե-Վիտենբերգի Մարտին Լյութերի անվան համալսարանի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, Հունգարիայի Գիտությունների ակադեմիան, Վենետիկի Կա' Ֆոսկարի պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնը, Իվանե Ջավախիշվիլու անվան Թբիլիսիի պետական համալսարանը: Բացի այդ, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կուլեկտիվն անդամակցում է արաբական երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապի սովետական ընկերության հայկական բաժանմունքին:

2. Ավետիսյանը եղել է ինստիտուտի գիտական և գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհուրդների նախագահը, ԵՊՀ և ՀԿԿ Կենտկոմին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի «ՄՄԿԿ պատմություն»

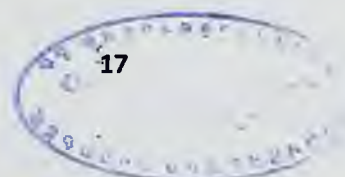
մասնագիտության գծով դոկտորական դիսերտացիաների պաշտպանության մասնագիտացված խորհուրդների, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհրդի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» և «Պատմա-բանասիրական հանդես» ամսագրերի, «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի, «Օրենք և իրականություն» հանդեսի, Թբիլիսիում տպագրվող «Կովկասագիտություն» միջազգային ամսագրի գիտական խմբագրական խորհուրդների, Հայկական ՄՍՀ «Գիտելիք» ընկերության նախագահության, «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» գիտահրատարակչական և ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմին ու ՄՍՀՄ մանկավարժական գիտությունների ակադեմիային առընթեր կոորդինացիոն խորհուրդների անդամ, Գիտությունների ակադեմիայի «Գիտելիք» ընկերության վարչության նախագահը, Հայկական ՄՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր պետական մրցանակների կոմիտեի, ՀԼԿԵՄ Կենտկոմին առընթեր մրցանակների կոմիտեի անդամ: Հ. Ավետիսյանը եղել է նաև ՀՍՍՀ պատմական գիտությունների բնագավառը կոորդինացնող խորհրդի նախագահի տեղակալը, ՄՍՀՄ ԳԱ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ հեղափոխության պատմության պրոբլեմներն ուսումնասիրող խորհրդի հայկական բաժանմունքի նախագահը և միջազգային բանվորական ու կոմունիստական շարժման պատմության պրոբլեմներն ուսումնասիրող խորհրդի հայկական բաժանմունքի նախագահի տեղակալը, Խորհրդա-լեհական բարեկամության հայկական բաժանմունքի նախագահը:

Միաժամանակ, շարունակում էր կուսակցական աշխատանքը որպես Պատմության ինստիտուտի կուսակցական բյուրոյի անդամ: Իսկ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, իր քաղաքացիական համոզմունքներին ու դիրքորոշմանը հավա-

տարիմ, անդամագրվում է ՀՀ «Ռուսաստանի բարեկամներ» հասարակական կազմակերպությանը:

Հանրապետական ու համամիութենական պաշտոնական պատվիրակությունների և հատուկ տուրիստական խմբերի կազմում 1964 – 2000 թթ. Հ. Ավետիսյանը գործուղումների է մեկնում ԱՄՆ, Հունգարիա, Լեհաստան, ԳՂՀ, Բուլղարիա, Ռումինիա, Շվեյցարիա, Չեխոսլովակիա, Իտալիա, Ֆրանսիա, Մարոկկո, Թուրքիա, Հունաստան, Կիպրոս, Սիրիա, Եգիպտոս, Իսպանիա, Ռուսաստանի Դաշնություն, Վրաստան: Ձեկուցումներով հանդես է գալիս Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Կրայովում, Սոֆիայում, Թուրինում, Վարշավայում, Բուխարեստում, Բուդապեշտում, Վաշինգտոնում անցկացված միութենական և միջազգային գիտական կոնֆերանսներում, նստաշրջաններում, ինչպես նաև գիտական հետազոտություններ կատարում տեղի արխիվներում: Միջազգային գիտական հարթակներում Հ. Ավետիսյանի զեկուցումներից արժանահիշատակ են 1982 թ. հունիսին Կրայովում անցկացված խորհրդային ու ռումին պատմաբանների IX գիտական կոնֆերանսում ներկայացրածը՝ «Պատմական ժառանգությունը և գիտության ու մշակույթի զարգացումը Մովետական Հայաստանում» (ռուսերեն) թեմայով, 1986 թ. սեպտեմբերին Վաշինգտոնում տեղի ունեցած խորհրդային ու ամերիկյան պատմաբանների կոլոքվիումում կարդացածը՝ «Խորհրդային հասարակության կառուցվածքը և ազգային հարաբերությունները ԽՍՀՄ-ում Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին» (ռուսերեն) և 1998 թ. մայիսին Թբիլիսիի պետական համալսարանում կարդացած զեկուցումը «Կովկասյան հանրապետությունների կոնֆեդերատիվ միավորման գաղափարը 1918 – 1921 թթ.» (ռուսերեն) թեմայով:

1983 50111

1986 թ. Հ. Ավետիսյանն ընտրվում է ՀՍՄՀ ԳԱ թղթակից անդամ իսկ 1996 թ.՝ ԳԱԱ ակադեմիկոս: Նշենք, որ այդ գիտական կոչման համար ԳԱԱ թղթակից անդամ, պ.գ.դ., պրոֆ. Հ. Ավետիսյանի թեկնածությունն առաջադրվել էր 1996 թ. փետրվարի 6-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի նիստում՝ հաշվի առնելով նրա վաստակը հայրենական պատմագիտության զարգացման բնագավառում: Գիտխորհրդի նիստին մասնակցող 18 անդամները փակ (զաղտնի) քվեարկության արդյունքում միաձայն քվեարկել էին Հ. Ավետիսյանի օգտին: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս ընտրվելու համար Հ. Ավետիսյանի թեկնածությունը պաշտպանել էր Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական խորհուրդը՝ հաշվի առնելով թե՛ նրա ներդրումը հայոց պատմության նորագույն շրջանի մի շարք հանգուցային հիմնահարցերի վերհանման ու գիտական անաչառ լուսաբանման գործում, թե՛ նրա նպաստը մանկավարժ-պատմաբանների պատրաստման մեջ: Սակայն հարցի հետագա ընթացքն աննախադեպ էր, առանձնահատուկ: Փետրվարի 16-ին ՀՀ ԳԱԱ Նախագահության ու իսկական անդամների (ակադեմիկոսների) ընդհանուր ժողովի որոշմամբ ակադեմիկոսների և թղթակից անդամների անդամության երկաստիճան համակարգից անցում է կատարվում միաստիճան համակարգի: Հ. Ավետիսյանը, ՀՀ ԳԱԱ մյուս թղթակից անդամների թվում առանց ընտրության դառնում է ԳԱԱ ակադեմիկոս:

2002-ին Հ. Ավետիսյանն ընտրվում է ԳԱԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, իսկ 2004 թ. ապրիլի 1-ից ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ Ֆ. Մարգարյանի հրամանով նշանակվում ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի պատվա-

վոր տնօրեն՝ ազատվելով ակադեմիկոս-քարտուղարի պարտականություններից:

2. Ավետիսյանը օժտված էր բնատուր հմայքով և ուներ մարդկանց հետ հեշտորեն հաղորդակցվելու այնպիսի կարողություն, որի հաջողությանը բնավ խոչընդոտ չէին ոչ լեզվական, ոչ տարիքային և ոչ էլ մասնագիտական տարբերությունները: Նա կարողանում էր ապահովել փոխադարձ հարգանքի, համախմբվածության և արդյունավետ աշխատանքի մթնոլորտ հիմնարկում: Իսկ Հ. Ավետիսյանի և նրա ընտանեկան օջախի հյուրընկալության շնորհիվ բազմաթիվ օտարերկրացիներ ճանաչել ու սիրել են հայ մարդու տեսակը, Երևանը, Հայաստանը⁶:

Վարչական և գիտահետազոտական աշխատանքին զուգահեռ Հ. Ավետիսյանն իր մասնագիտական փորձն ու հմտությունները փոխանցում էր Հայկական ՄՍՀ լուսավորության մինիստրության մանկավարժական գիտությունների գիտահետազոտական ինստիտուտի կադրերին՝ նպաստելով մատաղ սերնդի ազգային կրթության ու դաստիարակության ընթացիկ խնդիրների լուծմանը, կրթության բովանդակության, ուսուցման և դաստիարակության ձևերի, մեթոդների ու միջոցների կատարելագործմանը:

Հ. Ավետիսյանը տասնյակ տարիներ համատեղությամբ կատարել է մանկավարժական եռանդուն աշխատանք Երևանի պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտում և հանրապետության առաջին մասնավոր բուհերից մեկում՝ «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում՝ ուսանողներին հաղորդակից դարձնելով Պատմության ակադեմիական ինստիտուտի գիտական գործունեությանը և ձեռքբերումներին հայոց պատմության նոր ու նորագույն ժամանա-

⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 71, 374, թ. 1:

կաշրջանների հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ուղղությամբ ձեռքբերումներին:

2. Ավետիսյանն իր ակտիվ մասնակցությունն է բերել նաև հանրապետության երիտասարդ պատմաբանների կայացման ու պատմաբան կադրերի սերնդափոխության ապահովման գործին՝ ղեկավարելով ասպիրանտների ու հայցորդների ընթացքը դեպի հասուն գիտություն, կարելվույն չափ անգամ հոգալով նրանց կենցուցյան, աշխատանքային ու կենցաղային խնդիրների մասին: Ինքս էլ 2. Ավետիսյանի ասպիրանտներից եմ եղել, ով վաստակաշատ պատմաբանին համարում է իր ուսուցիչը, բարձր գնահատում նրա հոգատար վերաբերմունքն ուսանողների, ինչպես նաև՝ հայոց պատմությունն իրենց մասնագիտությունը դարձրած, գիտության ոլորտում առաջին քայլերն անող ասպիրանտների ու հայցորդների նկատմամբ:

2. Ավետիսյանը եղել է 5 դոկտորական ատենախոսության գիտական խորհրդատու, 12 թեկնածուական ատենախոսության գիտական ղեկավար, 6 դոկտորական ատենախոսության պաշտոնական ընդդիմախոս:

Ակադեմիկոս 2. Ավետիսյանը նաև ունի որոշակի ներդրում հայոց պատմության դպրոցական դասագրքերի, ինչպես նաև հանրակրթության և մասնագիտական կրթության «Շնչհանուր պատմություն» առարկայի ծրագրերի, դասագրքերի ու այլ ուսումնամեթոդական նյութերի մշակման և ստեղծման գործում: 2000 թ. մարտից ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության առաջարկությամբ ղեկավարել է Կրթական բարեփոխումների կենտրոնին կից գործող «Շնչհանուր պատմություն» առարկայի ուսումնամեթոդական խորհուրդը:

Գիտակազմակերպչական ու գիտահետազոտական արդյունավետ գործունեության համար Հ. Ավետիսյանը պարգևատրվել է «Պատվո նշան» շքանշանով (1967 թ.), «Անձնվեր աշխատանքի համար: Ի նշանավորումն Վ. Ի. Լենինի ծննդյան 100-ամյակի» մեդալով (1970 թ.), համամիութենական «Գիտելիք» ընկերության «Ակտիվ աշխատանքի համար» կրծքանշանով: Կոմերիտիության ու երիտասարդության պատմությանը նվիրված աշխատությունների համար արժանացել է ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի բարձրագույն պարգևին՝ Պատվո նշանի (1968 թ.), դարձել Հայաստանի (1971 թ.) ու միութենական (1978 թ.) Լենինյան կոմերիտիության դափնեկիր: Բարձր գնահատելով Հ. Ավետիսյանի ավանդը հայաստանյան պատմագիտության զարգացման գործում՝ 1994 թվականին «Հայաստան» հիմնադրամը նրան ևս շնորհել է դափնեկրի կոչում:

Հ. Ավետիսյանը նաև պարգևատրվել է պատվոգրերով ու շնորհակալագրերով: ՀամԼԿԵՄ պատմությունն ուսումնասիրելու և քարոզելու ուղղությամբ կատարած մեծ աշխատանքի, ինչպես նաև աճող սերնդի կոմունիստական դաստիարակության գործին ակտիվ մասնակցության համար Հ. Ավետիսյանն արժանացել է ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրին (17.05.1967), համամիութենական «Գիտելիք» ընկերության շնորհակալագրին «Մոսկվայում Հայկ. ՍՍՀ գիտության Լենինյան օրերի անցկացմանն ակտիվորեն մասնակցելու և սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի ու ժողովուրդների բարեկամության զաղափարների քարոզչության մեջ մեծ ավանդի համար» (17.10.1969): «Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելու պրոպագանդմանն ակտիվ մասնակցություն ունենալու համար» նրան շնորհվել է Հայկական ՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերության պատվոգիրը

(24.01.1979): Իսկ երիտասարդությանը ՄՄԿԿ և սովետական ժողովրդի հեղափոխական, մարտական ու աշխատանքային ավանդույթներով դաստիարակելու ուղղությամբ բազմամյա աշխատանքի համար Հ. Ավետիսյանը պարգևատրվել է ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի պատվոգրով (22.02.1982): 2000 թվականին ակադեմիկոսն արժանացել է ՀՀ ԳԱԱ պատվոգրին՝ Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, սփյուռքահայության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում գիտական հետազոտությունների համար: Նաև արժանահիշատակ են՝ ՀամԼԿԵՄ Կենտկոմի «ՀամԼԿԵՄ XIX համագումարի նախապատրաստմանն ու անցկացմանն ակտիվորեն մասնակցելու համար» հուշանշանը և Համամիութենական լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության 50-ամյակի կապակցությամբ շնորհված հոբելյանական կրծքանշանը, Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության կենտրոնական կոմիտեի հուշանշանն՝ ի պատիվ Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության 60-ամյակի, ինչպես նաև Կիրովականի Հովհաննես Թումանյանի անվան № 3 միջնակարգ դպրոցի 120-ամյա հոբելյանը կազմակերպող և անցկացնող հանձնաժողովի կողմից տրված հոբելյանական կրծքանշանը: 1997 թ. Հ. Ավետիսյանն իր 70-ամյակի առթիվ արժանացել է «Վանաձորի պատվավոր քաղաքացու» կոչման:

Հ. Ավետիսյանի գիտահետազոտական գործունեությունն ու կազմակերպչական հմտությունները բարձր են գնահատվել նաև արտերկրում: Դրա վկայությունն են նրա ընտրվելը Վենետիկի «Պո-Արաքս» (Իտալիա-Հայաստան) գիտամշակութային ընկերության պատվավոր անդամ (1990 թ.), ինչպես նաև անդամակցությունը ԽՍՀՄ պատմաբանների ազգային կոմիտեի բյուրոյին

(1991 թ.) և Փարիզի «Արարատ» գիտությունների միջազգային ակադեմիային (1995 թ.):

2. Ավետիսյանը մահացել է 2004 թ. նոյեմբերի 9-ին:

Ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանը թողել է գիտահետազոտական մնայուն ժառանգություն՝ նվիրված XX դարասկզբի Անդրկովկասի, մասնավորապես՝ Հայաստանի կոմերիտամիության ու երիտասարդության միջազգային կոմունիստական հասարակական-քաղաքական շարժումներին և հայ ժողովրդի նորագույն պատմության բազմաշերտ հիմնահարցերին՝ հայոց ազգային բանակի ու Հայաստանի առաջին հանրապետության ծնունդին, 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությանը, Ղարաբաղի բռնակցմանը Ադրբեջանին և այլն:

2. Ավետիսյանը գրել է 16 մենագրություն ու ձեռնարկ: Ունի շուրջ 250 հոդված և հարցազրույց՝ տպագրված հայաստանյան ու արտասահմանյան պարբերական մամուլում և ժողովածուներում: Խմբագրել է շուրջ 45 պատմագիտական աշխատություն: Համահեղինակ է հայաստանյան ու միութենական նշանակության ավելի քան 20 կոլեկտիվ աշխատության ու դասագրքերի: Ներածություն է գրել 6 աշխատության համար: Ունի նաև անավարտ մի քանի աշխատություն:

Իր աշխատություններում Հ. Ավետիսյանը գիտական շրջանառության մեջ է դրել մեծ քանակությամբ արխիվային վավերագրեր, մոռացումից փրկել ու ընթերցող լայն հասարակությանը ծանոթացրել է հայ հայրենանվեր բազմաթիվ գործիչների գործունեության մանրամասներին, լուսաբանել՝ մեր ազգային պատմության մի շարք կնճռոտ հիմնահարցեր:

2. Ավետիսյանն ակնառու ներդրում ունի Հայաստանի և Անդրկովկասի լենինյան կոմերիտամիության, երիտասարդական

հեղափոխական շարժումների պատմության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և սոցիալիստական շինարարության առանցքային հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում: Այդ տեսանկյունից արժանահիշատակ են նրա «Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիստական ինդուստրացման համար մղված պայքարում (1926 – 1932)» (1959), «Ընթացիկ խնդիրներ: Երիտասարդության Կոմիտեերի գործկոմի գլխավոր քարտուղարի կյանքի և գործունեության մասին» (1966, ռուսերեն հրատարակությունը՝ 1971), «Մայիսյան ապստամբությունը Կոմիտեերի նյութերում (1920 մայիս – 1920 սեպտեմբեր)» (1981), «Անդրկովկասի կոմերիտմիությունը Խորհրդային իշխանության հաղթանակի և ամրապնդման համար պայքարում. 1917 – 1921» (1964, ռուսերեն), «Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո» (1982, ռուսերեն), «Մեծ Հոկտեմբերը և հեղափոխական Հունգարիան» (1989, ռուսերեն) մենագրություններն ու համամիութենական նշանակություն ունեցող «Ընկեր կոմերիտմիություն: ՀամԿԵՄ-ը փաստաթղթերում» (Մոսկվա, 1970, ռուսերեն) և երկհատոր «Լենինյան կոմերիտմիության փառապանծ ուղին» (Մոսկվա, 1974, ռուսերեն) կոլեկտիվ աշխատությունները: Դրանցում Հ. Ավետիսյանը վերլուծել է պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի վերաբերյալ մարքսիստական ուսմունքի գործնական կիրառումը հեղափոխական երիտասարդական շարժման մեջ, արժևորել է միջազգային պրոլետարական պայքարում երիտասարդության տեղի ու դերի մասին տեսական սկզբունքները: Միջազգային կոմունիստական շարժման ընդհանուր շղթայում Անդրկովկասի, մասնավորապես՝ Հայաստանի հեղափոխական երիտասարդության գործունեությունը, Հ. Ավետիսյանը վերլուծության է ենթարկել հարուստ աղբյուրագիտական հենքի վրա՝

ներկայացնելով այն որպես համառուսաստանյան և միջազգային պրոլետարական շարժման բաղկացուցիչ մաս, ընդգծելով դրա նշանակությունը Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատման ու ամրապնդման համար պայքարում: Հ. Ավետիսյանին հաջողվել է նոր տեսանկյունից Կոմունիստական ինտերնացիոնալի նորահայտ արխիվային վավերագրերի հիման վրա ներկայացնել 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում՝ վերհանելով միջազգային հեղափոխական շարժման արձագանքը դրա նկատմամբ: Նա երկու աշխատություն է նվիրել խորհրդային և միջազգային կոմերիտական շարժման հայտնի դեմքերից մեկի՝ Բաֆֆի Խիտարովի կյանքի ու գործունեության համակողմանի լուսաբանմանը: Կարևորել է նաև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության միջազգային նշանակությունը, Խորհրդային Ռուսաստանի փորձի կիրառումն այլ երկրներում, մասնավորապես Հունգարիայում:

Հ. Ավետիսյանի «Վ.Բ. Լենինը և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը երիտասարդական հեղափոխական շարժման մեջ (1894 – 1920 թթ.)» (1979, ռուսերեն) ու «Պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի դրոշի ներքո» (1982, ռուսերեն) մենագրություններում այնպիսի հիմնավորվածությամբ է ներկայացված Վ.Բ. Լենինի տեսական ու պրակտիկ բազմակողմանի գործունեությունը երիտասարդությանը մարքսիզմի և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգով դաստիարակելու, նրան հեղափոխական շարժման մեջ ընդգրկելու ուղղությամբ, որ խորհրդային պատմագրության մեջ դրանք գնահատվել են՝ որպես հարցադրումների նորությամբ ու կյուրի հարստությամբ աչքի ընկնող հիմնարար աշխատություններ:

Թվարկված աշխատությունները այքշահեկանորեն տարբերվում են քննարկվող հիմնախնդիրները ժամանակի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի լայն ֆոնին ներկայացնելու՝ հեղինակի հետևողականությամբ, բոլշևիկյան հեղափոխության նախօրեին ու դրա հաղթանակի համար մղվող պայքարի ընթացքում երկրամասի դասակարգային ուժերի հարաբերակցության համակողմանի վերլուծությամբ: Պատահական չէ, որ ժամանակին դրանք արժանացել են խորհրդային գիտական, կուսակցական ու կոմերիտական հասարակության բարձր գնահատականին՝ հեղինակին բերելով ներկայացված պատմագիտական հիմնախնդիրներն ուսումնասիրող առաջատար մասնագետի համբավ խորհրդային Միությունում:

Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման ծավալումը և Հայաստանի անկախության վերականգնման գործընթացը, արխիվների բացումը, «հրապարակման ենթակա չէ» հրամայականի վերացումն ու հայոց անկախ պետականության պայմաններում հայ պատմագրության առջև դրված նոր խնդիրները վճռորոշ ազդեցություն ունեցան անվանի պատմաբանի գիտական որոնումների վրա: Արմատներով կարսեցի, բնագաղթի տառապանքները երկու անգամ ապրած գերդաստանի ժառանգ Հ. Ավետիսյանը կենտրոնացավ հայոց պատմության առավել կնճռոտ հիմնահարցերի ուսումնասիրման և դրանց վերաբերյալ արխիվներում հայտնաբերած հարուստ նյութերը գիտական շրջանառության մեջ դնելու վրա: 1992 թ. հունվարին, երբ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ինը բաժինների փոխարեն ձևավորվեցին թեմատիկ խմբեր, Հ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական-հասարակական կյանքը և տարածաշրջանային հարաբերություններ»

րը 1918 – 1920 թթ.» թեմատիկ խումբը: Այն մեկն էր ինստիտուտում ձևավորված 14 խմբերից, որոնց թիվը երկու տարում հասավ 17-ի: Առաջադրված թեման այնքան արդիական էր, որ դրա շրջանակներում Հ. Ավետիսյանի՝ ազգային հիմնախնդիրներին նվիրված գիտական ուսումնասիրությունները հրատարակվեցին և՛ Հայաստանում, և՛ արտասահմանում՝ Բեյրութում, Բուդապեշտում, Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Լոնդոնում, Բեռլինում, Աթենքում ու այլուր: «Եթե առաջներում ֆինանսական հնարավորությունը կար, բայց իշխում էր սահմանափակումը, ապա այժմ հակառակն է: Չլինե՞ր այդ իրադրությունը, գիտական գործընթացը առավել արդյունավետ բնույթ կկրեր»⁹, - շուկայական հարաբերությունների պայմաններում մտավորականներին կաշկանդող ֆինանսական դժվարությունների մասին նշել է Հ. Ավետիսյանը:

Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում անխուսափելի էր նաև հայոց պատմության կարևոր հիմնահարցերի նկատմամբ գիտական մտեցումների վերաարժևորումը, պատմական նոր փաստերի ու պատմագիտական տեսակետների ընդգրկումը պատմագիտական հիմնարար աշխատություններում, մասնավորապես՝ այն աշխատություններում, որոնք նախատեսված են օտարալեզու ընթերցողի համար: Այս իմաստով արժանահիշատակ է «Հայ ժողովրդի պատմություն» ռուսերեն քառահատոր աշխատությունը, որի շարադրման աշխատանքները գլխավորում էր ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանը: Ցավոք, այդ նախաձեռնությունն իր ավարտին չհասավ: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ «Հայ ժողովրդի պատմութ-

⁹ Կարսն այդպես էլ մնում է որպես երազի տան հեքիաթային խորհրդանիշ / Հարցազրույցը վարեց Էդվարդ Շահիրյանը // Հայաստան.- 2002.- թ. 8.- 22 մարտի.- էջ 2.- նկ.- (Շոբեյան):

յուն» ռուսերեն հիմնարար աշխատության ստեղծման ուղղությամբ աշխատանքները ձգձգվել են և, ի վերջո, ընդհատվել:

Այդուհանդերձ, գիտնականի անխոնջ միտքը շարունակում էր պրպտումները: 1994 թ., երբ Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունը զգուհում էր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի մեջ, Հ. Ավետիսյանը ռուսերեն լեզվով հրատարակեց «Բրեստ-Լիտովսկ. ինչպես բռնակցվեցին Թուրքիային Կարսը, Արդահանը, Բաթումը» ուշագրավ աշխատությունը: Հեղինակը արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հեկքի վրա բնութագրում է ոչ միայն ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները, այլև Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքն ու արդյունքները: Հիմնավորում է, որ պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրությունը, օգտագործելով միջազգային նպաստավոր պայմանները, շարունակելով ռազմաքաղաքական գործակցությունը Գերմանիայի հետ, կարողանում է Ռուսաստանին թելադրել իր պահանջները: Իսկ ռուսական դիվանագիտությունը, տարված համաշխարհային հեղափոխության պատրանքներով, հեշտությամբ Օսմանյան կայսրությանն է զիջում հայկական տարածքները: Մենագրության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն քննարկվում են Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հայ ժողովրդին պարտադրված ծանր կացության խնդիրները:

Սա պատմագիտական միանգամայն նոր մոտեցում էր Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին և պայմանագրին, քանի որ խորհրդային պատմագրության մեջ կարևորվել էր լոկ այդ իրադարձություններին տրվող քաղաքական գնահատականը, իսկ բանակցություններում քննարկված ազգային-տարածքային մի շարք խնդիրներ, այդ թվում՝ արևմտահայկականը, շրջանցվել էին:

Այս աշխատության մեջ ձևակերպված հիմնադրություները Հ. Ավետիսյանը զարգացնում և ամփոփում է «Հայկական հարցը 1918 թվականին» (1997) ծավալուն մենագրության մեջ: Դրանում Հայկական հարցը քննվում է ոչ միայն Բրեստ-Լիտովսկի, այլև Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցությունների համատեքստում, ներկայացվում է Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի ու Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների գործունեությունը Բեռլինում, Կոստանդնուպոլսում, Վիեննայում և այդ հետևախորքի վրա գնահատվում է Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ: Աշխատության մեջ օգտագործված են Երևանի, Մոսկվայի, Վիեննայի և Բուդապեշտի արխիվների նորահայտ ու առաջին անգամ հեղինակի կողմից շրջանառության մեջ դրված մեծ թվով վավերագրեր: Դրանցում կենտրոնականը Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի Բրեստի հաշտության բանակցությունների սղագրություններն են, ռուսական և թուրքական պատվիրակությունների սղագրական արձանագրությունները, Հայաստանին և Հայկական հարցին վերաբերող վավերագրերը:

Հ. Ավետիսյանը շեշտում է, որ խորհրդային կառավարության ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքներից բխող մտտեցումը կարող էր առարկայական ուժ ստանալ միայն միջազգային իրավունքի պաշտպանության դեպքում: Սակայն Թուրքիան ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման հարցը դիտում էր որպես իր պետության ներքին գործ՝ ժխտելով ազգային հարցի գոյությունը ընդհանրապես: Հետևաբար, բոլոր ճնշված ժողովուրդների թվում հայ ժողովրդի ինքնորոշման հնարավորությունները ևս պետք է ապահովվեին նախքան Բրեստ-Լիտովսկի

հաշտության բանակցությունների ավարտը: Հակառակ դեպքում հաշտության նախնական պայմանները, գորքերի դուրսբերումը և մասնակի զորացրումը սպառնում էին ոչ միայն ի չիք դարձնել հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքն, այլև՝ վերջնական կործանման հասցնել նրան:

2. Ավետիսյանը հիմնավորում է, որ Ռուսաստանից Արդահանի, Կարսի և Բաթումի անջատման թուրքական պահանջն ինքնորոշման պատրվակով և դրա ընդունումը խորհրդային կառավարության կողմից ոչ այլ ինչ էին, քան Կովկասյան ճակատում հաղթանակի հասած Ռուսաստանի կապիտուլյացիա գերմանական իմպերիալիզմի ու թուրքական օսմանիզմի առաջ: Դրանով հայ ժողովուրդը անօգնական կանգնում էր թուրքական բիրտ ուժի դեմ ճակատ առ ճակատ, կորցնում իր պապենական հողերը: Դրանում ակադեմիկոսը տեսնում է 1914 թ. օգոստոսի 2-ին Կոստանդնուպոլսում կնքված գերմանա-թուրքական դաշինքի ուժի գործադրումը, այսինքն՝ թուրքերի նվաճողական պլանների պաշտպանության, Օսմանյան կայսրության «արևելյան սահմանների շտկման» և Ռուսաստանում բնակվող մուսուլմանական տարրերի հետ «անմիջական շփման» հարցերում աջակցության վերաբերյալ գերմանացիների խոստման կատարումը:

3. Ավետիսյանի գնահատմամբ, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագրով ի չիք էր դառնում Ժողկոմխորհի «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակի իրականացումը: Ժխտվում էր նաև «Հաշտության մասին» հրովարտակով հռչակված «հաշտություն առանց հողագրավումների և ռազմատուգանքների» սկզբունքը: Եթե Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից արդարության այսօրինակ ընկալումը քաղաքական իմաստով կապիտուլյացիա էր թուրքական նվաճողական նկրտումների

առաջ, ապա ռազմական տեսակետից դա իսկական ստորացում էր Ռուսաստանի համար, իսկ իրավական տեսանկյունից՝ միջազգային իրավունքի ռոտնահարում, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրման պահին Կովկասյան խորհուրդները չէին ընդունել Ժողկոմխորհի իշխանությունը:

Ներկայացնելով Հայկական հարցը Տրապիզոնի և Բաթումի բանակցություններում՝ Ն. Ավետիսյանը բացահայտում է թուրքական դիվանագիտության աստիճանական փոփոխությունը թե՛ Հայկական հարցում, թե՛ Թուրքիայի կողմից Անդրկովկասի անկախության ճանաչման ու Թուրքիա-Անդրկովկասյան դաշնային հանրապետություն բանակցությունների օրակարգի հարցերում: Հեղինակը թուրքական գործելակերպի մեջ տեսնում է համաթուրքական նվաճողական նպատակներն իրագործելու տրամաբանական հետևողականություն, որով էլ բացատրում ու հիմնավորում է թուրքական պատվիրակության կողմից Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը նույնիսկ թուրքական պետության սահմաններում անզիջում կերպով մերժելը, անթույլատրելի ու «իրենց ներքին գործը» համարելը, Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու, անկախ հռչակելու և Տրապիզոնի բանակցություններում այն Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև բուֆերի վերածելու խնդրի լուծմանն անցնելը:

Անդրադառնալով Հայկական հարցի տեսանկյունից կարևոր 1918 թ. Բաթումի թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններում թուրք դիվանագետների կողմից հնչեցված և Օսմանյան կայսրության ու Հայաստանի նորահռչակ հանրապետության միջև հունիսի 4-ին կնքված հաշտության պայմանագրում ձևակերպված պայմաններին՝ Ն. Ավետիսյանը հիմնավորում է, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախության ճանաչման, նրա

հետ «բարեկամության, հավերժ խաղաղության» վերաբերյալ թուրքական պատվիրակության ներկայացրած ծրագիրը հայազինջ քաղաքակնության ևս մեկ դրսևորում էր, որով երիտթուրքական կառավարությունը, ռազմաքաղաքական նոր իրադրությանը համապատասխան, լուծում էր իր համար կենսական ներքին ու արտաքին խնդիրներ:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Հայկական հարցի վերաբերյալ իր հիմնական դրույթները, անհրաժեշտ շեշտադրումներով, պատմաբանն արտացոլել է «Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս» (1998) աշխատությունում: Այն նվիրված է Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին, հայոց ազգային միասնությանը, որոնք ստիպեցին թուրքական բանակին ու կառավարությանը ճանաչել Հայաստանը, նրա ազգային անկախությունը և Հայաստանի դեմոկրատական Հանրապետությունը: Պատմաբանը հիմնավորում է, որ հայկական անկախ պետականությունը վերականգնվեց ոչ թե օտարի հոգածությամբ, այլ՝ հայոց բանակի ու հայ ժողովրդի միասնական կամքով:

Փաստական վիթխարի նյութը Հ. Ավետիսյանին հնարավորություն է ընձեռել հայ ազգային շահերի տեսանկյունից վերլուծել Խորհրդային Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերությունները, բացահայտել դիվանագիտական հնարքների թուրքական զինանոցը, ներկայացնել հաշտության բանակցությունների տարբեր փուլերում խորհրդային և թուրքական պատվիրակությունների կողմից Հայկական հարցի վերաբերյալ հնչեցված հարցադրումները, վերհանել թե՛ գերմանական դիվանագիտական աջակցությունը թուրքական զավթողական նկրտումներին և թե՛ խորհրդային կառավարության զիջումների

պարտվողական քաղաքականությունը, ներկայացնել 1918 թ. գարնանը Բեռլինում Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակության գործունեության նպատակները, առանձնահատկությունները և ուղղությունները: Հ. Ավետիսյանի ուսումնասիրություններում բացահայտվում են քաղաքական այն բոլոր իրողությունները, որոնց հետևանքը դարձան հետագա տարիներին Հայկական հարցի լուծման վայրիվերումները:

Նշված հիմնախնդիրները Հ. Ավետիսյանը ներկայացրել է նաև հանրապետական ու արտասահմանյան գիտաժողովներում կարդացած զեկուցումներում և գիտական պարբերականներում հայերենով, ռուսերենով, անգլերենով ու հունգարերենով հրատարակած ծավալուն ու հետաքրքիր հոդվածներում:

Զարգացնելով իր հիմնադրույթները՝ ակադեմիկոսը նաև հիմնավորել է, որ 1918 – 1920 թթ. Կովկասյան հանրապետությունների կոնֆեդերացիայի գաղափարը ոչ այլ ինչ էր, քան համաթրքության նկրտումների նոր դիվանագիտական, դրսևորումը Անդրկովկասում: Հ. Ավետիսյանը վերհանել է այդ գաղափարի և Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս միասնական մանդատի ամերիկյան նախագծի հակահայկական էության ընդհանրությունը: Հայկական հարցի ընթացքի համար վտանգավոր համարելով ինչպես 1920 – 1921 թթ., այնպես էլ 1945 թ. Պոտսդամի խորհրդաժողովում ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական մերձեցման ազդեցությունը՝ նա, իրավացիորեն, նույն միտումն է նկատում նաև 1991 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած Մ. Գորբաչով – Թ. Օզալ հանդիպման արդյունքներում¹⁰:

¹⁰ Տե՛ս Ավետիսյան Հ. Հայկական հարցը 1918 թվականին.- Ե.: Բարձրագույն դպրոց.- 1997.- էջ 340-358:

Պատմաբան Հ. Ավետիսյանի հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում էր նաև Ռուսական կայսրության բանակում ծառայած հայազգի Բարձրաստիճան սպաների կյանքի ու գործունեության, Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի ձևավորման ու կայացման հիմնախնդիրները: Կյանքի վերջին տարիներին ակադեմիկոսն այդ ուղղությամբ գիտական պրպտումներ էր կատարում Հայաստանի ազգային արխիվում, ՌԴ պետական արխիվում (ք. Մոսկվա), Ռուսաստանի պետական պատմական արխիվում (ք. Մանկոտ-Պետերբուրգ), ՌԴ պաշտպանության նախարարության Կենտրոնական արխիվներում (կենտրոնը՝ ք. Պոդոլսկ), հանգամանորեն ուսումնասիրում համապատասխան գրականություն ու մամուլի հրապարակումները: Ուսումնասիրության արդյունքը դարձավ «Հայազգի գեներալները Ռուսական կայսրությունում» (2007) ռուսերեն աշխատությունը: Հ. Ավետիսյանի կյանքի վերջին այդ ավարտուն մենագրությունը հրատարակվեց ակադեմիկոսի 80-ամյակի առթիվ որպես հարգանքի տուրք անվանի գիտնականի և քաղաքացու հիշատակին: Այս աշխատության մեջ լուսաբանվում է XVIII դ. վերջից մինչև Առաջին աշխարհամարտի տարիներն ընդգրկող ժամանակահատվածում Ռուսական կայսրության կառավարման համակարգում ծառայած և տարբեր արշավանքների ու ռազմական գործողությունների մասնակցած 140 հայազգի գեներալների կյանքի և գործունեության հակիրճ պատմությունը: Ակադեմիկոսը նշում է, որ 150 տարվա ընթացքում Ռուսական կայսրության բնակչության ընդամենը 0,96 %-ը կազմող հայերը ռուսական բանակին տվել են 155 գեներալ¹¹:

¹¹ Stet' u Avetisyan G. Generaly-armyane v Rossiyskoy imperii.- E.: Iy-t Istorii NAn RA.- 2007.- cc. 7-8.

Հ. Ավետիսյանի աշխատությունները հիմնարար ներդրում են հայ պատմագիտության մեջ և ուղենշային նշանակություն ունեն հայոց նոր ու նորագույն պատմության հիմնախնդիրները հետազոտող մասնագետների համար: Ակադեմիկոսը նրանց կոչ է անում չմոռանալ, «որ հայ ժողովրդի պատմությունը, նրա հերոսական ու ողբերգական էջերը մերն են: Եվ որքանով մենք ունենք մեկ պատմություն, հետևաբար դրա շուրջ արտահայտվելիս պետք է մի կողմ թողնել «մեր» կամ «նրանց» արտահայտությունները: Մեր պատմաբանները, որտեղ էլ բնակվելիս լինեն՝ Հայաստանում, թե արտասահմանում, իրենց առջև պետք է մեկ նպատակ դնեն՝ ճշմարտացի վերարտադրել պատմությունը, չնահանջել պատմական իրողությունից»¹²:

---

¹² Կարսն այդպես էլ մնում է որպես երազի տան հեքիաթային խորհրդանիշ / Հարցազրույցը վարեց Էդվարդ Շահիրյանը // Հայաստան.- 2002.- թ. 8.- 22 մարտի.- էջ 2.- նկ.- (Հոբելյան):

ՀՐԱՊԱՐԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՆՑՈՒԹԵՐ Հ ԱՎԵՏԻՍՑԱՆԻ ՎՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

1. Торсуев Ю.В. Архимедов рычаг воспитания. [О первой всесоюзной научно-теоретической конференции “Социализм и молодежь” (Москва, 16 – 18 мая, 1967), на которой Г. Аветисян выступил с докладом “Развитие молодежного движения и возникновение Комсомола Закавказья (1917 – 1919 гг.)”] // Комсомольская правда.- М.- 1967.- № 114.- 17 мая.- с. 1.
2. Кукушкин Ю.С. Проблемы изучения истории создания Союза ССР. (Историки советских республик – навстречу 50-летнему юбилею образования СССР) // История СССР.- М.- 1972.- № 6.- сс. 11-21, 22-41.
3. Ավետիսյան Հրանտ: // Ստեփանյան Գ. Կենսագրական բառարան (հայ մշակույթի գործիչներ) / Երեք հատորով / Հ. Ա. (Ա.-Թ).- Ե.: Հայաստան.- 1973.- էջ 132:
4. Ավետիսյան Հրանտ Ալեքսանի: // Հայկական սովետական հանրագիտարան / Հատոր 1.- Ե.- 1974.- էջ 613:
5. Grâce à l'association France-U.R.S.S.: Une délégation d'union soviétique envisite dans notre département. [Article sur les réunions de la délégation soviétique arrivant en France] // La dépêche du Midi.- Aveyron.- 1978.- 11 avril.
6. France-U.R.S.S. accueille en Aveyron un groupe de savants soviétiques. [Article sur les réunions de la délégation soviétique arrivant en France] // La dépêche du Midi.- Aveyron.- 1978.- 12 avril.

7. **Լեոպիսեց** կոմսոմոլսկոյ սլաւյ. [Օբ իստորիկե, լաւրեատե քրեմի Լենինսկոյ կոմսոմոլ Գ. Աւետիսյան] / [Եսեդու վել] / Այճինյան Յ. // Կոմսոմոլեց.- 1978.- № 138.- 23 նոյաբրյ.- ս. 4.

8. **Ղազարխեցյան Վ.Ն., Թավաքալյան Ն.Ա. Հ.Ա. Ավետիսյան (Ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)** // Պատմա-քանասիրական հանդէս / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1987.- ք. 2.- էջ 208-209.- նկ.- (Մեր հորեյարները):

9. **Ղարիբջանյան Գ., Խուղավերդյան Կ. Հրանտ Ավետիսյան (ծննդյան 60-ամյակի առթիվ)** // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1987.- ք. 9.- էջ 86-88.- նկ.- (Մեր հորեյարները):

10. **Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում / Խմբ. հանձնաժողով՝ Սարգսյան Ֆ.Տ. (նախագահ), Գալոյան Գ.Ա. (նախագահի տեղակալ).**- Ե.: Գիտություն.- 1994.- էջ 377-400:

11. **Գիտական նստաշրջան նվիրված ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի ծննդյան 70-ամյակին** // Ազգ.- 1997.- ք. 98.- 28 մայիսի.- էջ 6:

12. **Խառատյան Ա., Գեղամյան Գ. Հրանտ Ավետիսյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)** // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 1997.- ք. 1.- էջ 173-175.- (Լրատու):

13. **Քառայան Ս. Մեր ակադեմիկոսը** // Լոռու մարզ.- Վանաձոր.- 1997.- ք. 28.- 11 մարտի.- էջ 2.- նկ.- (Մենք):

14. **Կոստանդյան Է. Սթափ հայացք պատմությանը: Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանը 70 տարեկան է** // Հայաստան.- 1997.- ք. 31.- 18 մարտի.- էջ 2.- նկ.:

15. Հայ-ռուսական հարաբերություններ. պատմություն և արդիականություն: [Արժևորվում է Հ. Ավետիսյանի գեկուցումը նշված թեմայով] // Գիտություն.- 1997.- թ. 21.- 5 – 15 նոյեմբերի.- էջ 1, 3.- (Գիտաժողով):

16. Սարգսյան Ֆ., Սարգսյան Գ. Հրանտ Ավետիսյանը՝ 70 տարեկան // Գիտություն.- 1997.- թ. 7.- 1-15 ապրիլի.- էջ 1:

17. Багдасарян Р. “История-наша память и оружие ...”. [Статья об историке Г. Аветисяне] // Республика Армения.- 1998.- № 199.- 22 октября.- с. 4.- (Наука).

18. Գրիգորյան Տ., Բերնեցյան Ա. Հանդիպում մեր համաքաղաքացի ակադեմիկոսի հետ // Ապագա մանկավարժ / ՎՊՄԻ.- 1999.- հունիս.- էջ 1, 2.- նկ.:

19. Գեղամյան Գ.Մ., Խառատյան Ա.Ա. Հրանտ Ավետիսյան (ծննդյան 75-ամյակի առթիվ) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 2002.- թ. 1.- էջ 225-227.- նկ.- (Խմբագրության կողմից):

20. Կոստանեյան Է. Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյան (Օնեյան 75-ամյակի առթիվ) // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 2002.- թ. 1.- էջ 286-289.- նկ.:

21. Կոստանեյան Է. Մելքոնյան Ա. Տաղանդավոր գիտնականը եւ գիտության հմուտ կազմակերպիչը: [Հրանտ Ավետիսյանի ծննդյան 75 և աշխատանքային գործունեության 55-ամյակի առթիվ] // Հայաստանի Հանրապետություն.- 2002.- թ. 49.- 20 մարտի.- էջ 5.- նկ.:

22. Ավետիսյան Հրանտ Ալեքսանի: // Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա: Անձնակազմը / Պատ. խմբ. Գևորգյան Գ. / Կազմողներ Առաքելյան Ն., Բենկլյան Ս., Գրիգորյան Լ., Հովհաննիսյան Է., Մխիթարյան Գ., Միսոնյան Լ., Քոչարյան Հ.- Ե.: ՀՀ ԳԱԱ հրատ.- 2003- էջ 5, 39:

23. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 60 տարում / Խմբ. խորհուրդ՝ Սարգսյան Ֆ.Տ. (նախագահ), Գալոյան Գ.Ա. (նախագահի տեղակալ), Համբարձումյան Ս.Ա. (նախագահի տեղակալ).- Ե.: Գիտություն.- 2003.- էջ 163-171:

24. Аветисян Грант Александрович // Национальная академия наук Республики Армения / Персональный состав / Составители: Аракелян Н.О., Бенклян М.Т., Григорян Л.А., Кочарян Г.Ж., Мхитарян Г.Г., Симонян Л.В. / Отв. ред.: Геворкян Г.- Ե.: НАН РА.- 2003.- сс. 4, 28.

25. Հրանտ Ավետիսյան: [Մահախոսական] // Հայաստանի Հանրապետություն.- 2004.- թ. 203.- 11 նոյեմբերի.- էջ 7.- [Ստորագր. ՀՀ ԳԱԱ նախագահություն, ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունք, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ]:

26. Հրանտ Ավետիսյան: [Մահախոսական] // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 2004.- թ. 3.- էջ 311-313.- նկ.- (Լրատու):

27. Հրանտ Ավետիսյան: [Մահախոսական] // Օրենք և իրականություն.- 2004.- թ. 18 – 20.- հոկտեմբեր – նոյեմբեր.- էջ 25.- նկ.:

28. Ով ով է. հայեր (կենսագրական հանրագիտարան: Երկու հատորով) / ՀՀ: Խմբ. հանձնաժողով՝ Այվազյան Հ.Մ. (գլխ. խմբագիր) և

ուրիշներ / Ն. 1 (Աբալյան-Ղուշյան).- Ե.: Հայկական հանրագիտարան: (Հրատարակչություն).- 2005.- էջ 143:

29. Կարապետյան Ա. Մեծավաստակ պատմաբանն ու հանրային գործիչը (ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանի ծննդյան 80-ամյակը) // Հոգևոր հայրենիք.- 2007.- թ. 5.- մայիս.- էջ 5:

30. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում / Խմբ. խորհ. Մարտիրոսյան Ռ.Ս. (նախագահ), Շուրուրյան Յու.Հ. (փոխնախագահ).- Ե.: Գիտություն.- 2013.- էջ 181:

**Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՑԻՆ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎՆԵՐԻՆ, ՆՍՏԱՇՐՋԱՆՆԵՐԻՆ ՈՒ
ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՆԵՐԻՆ¹³**

1.	ԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՆՍՆԱԿ ՑՈՒՑԱԿՄԸ	ԲՆՈՒՑԹԸ	ԱՐԾԿԱՑՄԱՆ ՎՄՅՐԸ ԵՎ ԺԱՄԿԵՏԸ	Հ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՁԵՎՈՒԹՄԱՆ ՎԵՐԱԿԱԳՄԸ
	Социализм и молодежь	всероссийная научно-теоретическая конференция, посвященная 80-летию Великой Октябрьской социалистической революции	Москва, 1967, 16 – 18 мая	Развитие молодежного движения и возникновения Комсомола Закавказья (1917 – 1919 гг.)
2.	Актуальные проблемы научной	Всероссийная научная конференция	Москва, 1974	Освещение ленинского учения о пролетарском интернационализме в

¹³ Աղյուսակում ժամանակագրական հարորդականությամբ թվարկված են հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում, նստաշրջաններում ու կոնֆերանսներում Հ. Ավետիսյանի կարդացած զեկուցումների վերաբերյալ հստակ, հավաստի և ամբողջական տվյալները, որոնք պահպանվում են ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 95, 96, 100:

Եւէնք, որ Հ. Ավետիսյանի անձնական արխիվային ֆոնդում պահպանվող տարեկան հաշվետվություններում եւս կան տվյալներ այն մասին, որ նա կարդացել է զեկուցում Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Ընդհանուր պատմության ինստիտուտում (Մոսկվա) «Кавказ и Великие державы. Исторические параллели 1917 – 1920, 1990 – 1999 годов» վերնագրով, իսկ 2001 թ. մայիսի 25-ին Երևանում հանդես է եկել «Ջիակոմո Գորիսինի Հայոց ցեղասպանության մասին» զեկուցմամբ: Բացի այդ, կան թերի տվյալներ Երևանում կայացած «Հայաստանը, Թուրքիան, Մեծ տերությունները» (1993 թ.), Հայ-գերմանական պատմաբանների (1994 թ.) գիտաժողովներին, ինչպես եւս 1995 թ. Մոսկվայում, ապա ակադեմիկոս Բ. Ջավախիշվիլու ծննդյան 120-ամյակի առիթով 1996 թ. հոկտեմբերին Թբիլիսիում տեղի ձևեցած միջազգային գիտաժողովներին երա մասնակցության վերաբերյալ: Թվարկված գիտաժողովներից վերջինում Հ. Ավետիսյանի զեկուցումը եվրոպացի է եղել ամերիկյան միասնական մանդատի հիմնադրամբ 1918 – 1920 թթ.: Մեզ չի հաջողվել ստուգել վերոնշյալ տվյալների հավաստիությունը և եղածներն էլ ամբողջացնել: Այդ պատճառով դրանք այդուսակում չեն ընդգրկվել:

	разработил и изучения истории ВЛКСМ			молодежном движении в духотмнике «Славный путь Ленинского комсомола» (Москва, 1974)
3.	Научная сессия Академии Наук Азербайджанской ССР, посвященной 60-летию Азербайджанской ССР и образования Коммунистической партии Азербайджана	Научная сессия	Баку, 1980, 2 - 3 апреля	Победа Советской власти в Азербайджане и новый подъем революционного движения в Армении
4.	IX научная конференция советских и румынских историков	Международная научная конференция	Кривз 1982, июнь	Историческое наследие и развитие науки и культуры в Советской Армении
5.	Октябрьская революция и молодежь	Всесоюзная научная конференция	Ереван, 1983, 10 - 13 ноября	Октябрьская революция и молодежное движение в европейских странах
6.		Колоквиум советских и американских историков	Вашингтон, 1986, сентябрь	Структура советского общества и национальные отношения в Советском Союзе в годы Великой отечественной войны
7.	Ուկրաինական և հայ ժողովուրդների պատմական կապերին ու բարեկամությանը նվիրված 4-րդ գիտական համաժողովան	Գիտական համաժողով ¹⁴	Երևան, 1987, 28 - 30 նոյեմբերի	Մեծ Հոկտեմբերը և սովետական ժողովուրդների անխախտ միությունը
8.	Հայերի ցեղասպանություն, պատմություն, ստեղծություն, քաղաքական պատասխանատվություն	Միջազգային գիտաժողով ¹⁵	Երևան, 1990, 17 - 20 ապրիլի	Երիտթուրքերի և մուսավաթի հակահայկական գործակցությունը և կոտորածները 1918 թվականին
9.	The Republic of Armenia,	International Conference ¹⁴	Los Angeles, California	The Treaty of Brest-Litovsk and Armenian-German Relations.

¹⁴ Կազմակերպիչ՝ Հայկական ՄՍՀ ԳԱ պատմության ինտստիտուտ և Ուկրաինական ՄՍՀ ԳԱ պատմության ինտստիտուտ:

¹⁵ Հ. Ավետիսյանը եղել է այս գիտաժողովի կազմակերպիչ անդամ:

	1918 – 1920. A Seventy-Five Year Perspective		1993, 28 – 29 May	1918
10.	Հայաստանը, Ռուսքրիան, Մեծ տերությունները 1918 – 1920 թթ.	Հանրապետական գիտաժողով ¹⁷	Երևան, 1993, 29 – 30 հունիսի	«Գովկադայի տան» կամ կոնֆեդերացիայի և համաթրքական եկրտումների հարցի շուրջ (պատմական ուրվագիծ)
11.	Գիտաժողով՝ եվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին	Հանրապետական գիտաժողով	Երևան, 1995, 4 – 5 ապրիլի	Թուրքական ներխուժումը Անդրկովկաս 1918 թ. և հայոց գոյամարտերի պատմական նշանակությունը
12.	Gli Armeni lungo le strade d'Italia	Convegno Internazionale	Torino, 1997, 8 – 9 marzo	La prima Repubblica armena e l'Italia
13.	35 th International Congress of Asian and North African Studies	International Congress	Budapest, 1997, 7-12 July	The Caucasian States in 1918 – 1920 and Modernity
14.	Հայ-ուսական հարաբերությունները սլամություն և սրբիակտություն	Գիտական նստաշրջան	Երևան, 1997, 14 – 15 հոկտեմբերի	Ռուսական բանակի հայ սպայությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին
15.	Գիտաժողով՝ եվիրված Ղարաբաղի ազատագրական պայքարի 10-ամյակին	Հանրապետական գիտաժողով	Երևան, 1998, 24 փետրվարի	Ղարաբաղյան հարցը 1917 – 1921 թվականներին
16.	Գիտաժողով՝ եվիրված 1918 թվականի հայոց հերոսամարտերին և Հայաստանի առաջին Հանրապետության 80-ամյակին	Հանրապետական գիտաժողով	Երևան, 1998, 18 մայիսի	Հայոց ազգային միասնության և հայրենիքի պաշտպանության անկեղծ կամքի հաղթանակը
17.	Peaceful Caucasus	Second International Caucasological Conference Dedicated to the	Tbilisi, 1998, 22 – 24 May	Идея конфедеративного объединения кавказских республик 1918 – 1921 гг.

¹⁶ Organizer/ Armenian Educational Foundation Chair in Modern Armenian History, University of California, Los Angeles:

¹⁷ Կազմակերպիչ՝ ՀՀ ԳԱԱ ՊԲ:

		80 th Anniversary of the Foundation of Tbilisi Ivane Javakishvili State University		
18	Հայոց ցեղասպանությունը դեպքի 2. Մորզենթաուն և ամերիկյան արձագանքները 1914 – 1923 թթ.	Միջազգային գիտաժողով	Երևան, 1999, 22 ապրիլի	Հայոց ցեղասպանությունը և Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեն
19.	Наследие великой победы: современные подходы	Международная научная конференция ¹⁸	Москва, 2000, 12 – 13 апреля	Русско-армянское боевое единство: традиции и современность
20.	21-րդ դարը առանց ցեղասպանությունների	Գիտաժողով ¹⁹	Երևան, 2000, 18 – 21 ապրիլի	Եղենը և Հայրենիքի վերաջինման զաղափարը 1915 – 1918 թթ.
21.	Հայրենական Մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի 55-ամյակին նվիրված գիտաժողով	Հանրապետական գիտաժողով ²⁰	Երևան, 2000, 4 մայիսի	Հայ-ռուսական մարտական միասնություն. ավանդույթներ և արդիականություն
22.	Кавказ на рубеже тысячелетий	Международная конференция ²¹	Тбилиси, 2000, 21 – 25 мая	К вопросу о Кавказском Политическом пакте: история и современность

¹⁸ Организаторы: Институт Российской истории РАН, Институт военной истории МО РФ, Министерство Российской Федерации по делам СНГ, Центральный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.

¹⁹ Կազմակերպիչ՝ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման հանձնաժողով:

²⁰ Կազմակերպիչներ՝ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ, Պատերազմի, աշխատանքի և զինված ուժերի վետերանների միության խորհուրդ, «Մարշալ Բաղդասյան» հիմնադրամ:

²¹ Կազմակերպիչ՝ Թբիլիսիի Ի. Ջավախիշվիլու անվան պետական համալսարան:

ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԶԳՍՑԻՆ ՀԻՄՆԱՄՆԻՐՆԵՐԻ ԵՌՈՒՐՁ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ

ՄԻՋՈՑԱՌՄԱՆ ԽՈՐԱԳԻՐԸ		ԲՆՈՒՑԹԸ	ԱՆՑԿԱՑՄԱՆ ՎԱՅՐԸ ԵՎ ԺԱՄԿԵՏԸ
1.	Ցեղասպանության հարցեր	Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի կլոր սեղանի քննարկում	Երևան, 1995, 21 – 23 ապրիլի
2.	Գիտական նստաշրջան նվիրված 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին իանդապետության 80-ամյակին	Հանրապետական գիտական նստաշրջան	Երևան, 1998, 20 – 21 մայիսի
3.	Հայերի ցեղասպանությունը և միջազգային իրավունքը	Կլոր սեղանի քննարկում	Երևան, 1998, 25 – 26 նոյեմբերի

ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԵՂՔՈՐՄ՝ ՀՐԱՆՏԻՆ

Գարնան գարթոնքին դու աշխարհ եկա՛ր,
Փարթամ գարունքին՝ դու հասակ առա՛ր,
Դու՛ ազնիվ հոգով ու բարի սրտով,
Կանաչ բարդենի՛ կաղնու արմատով:

Արևի նման, ճակատդ պայծառ
Նայում ես խրոխտ՝ կանգնած ինչպես սար,
Դու դեռ չես անցել կյանքիդ ամառը լրիվ,
Յոթ տասնամյակն ի՛նչ է քեզ համար:

Դա քո բեղմնավոր կյանքի կեսն է դեռ,
Քո՛ նմանների կյանքը չափվում է երկու այդքանով:
Որդոց ու թոռանց գլխին հովանք,
Դու պետք է անցնես բերքատատ կյանքիդ աշունը լրիվ,
Հետո ձմեռը՝ մեղմ ու արևոտ:

Ու երբ կեստես գերդաստանիդ հետ ճոխ սեղանների,
Թող միշտ քո ձեռքից անպակաս լինի թասը՝ գինով լի:
Այդքանի համար, սիրելի եղբա՛յր,
Ցանկանում եմ քեզ էլի մեկ ու կես դար:

Զուրբեյդա Ավետիսյան

10 մարտի, 1997 թ.

ՀԱՎԵՐԺԵԼՈՒ ԵՆՔ

Բարեկամիս՝ Հրանտ Ավետիսյանին

Մեր երակներում՝ ազնիվ ու վճիտ
Արյունը եռաց հարազատության.
Մենք մեր հանդիպման պահից առաջին
Եղբայրների պես փարվեցինք իրար:

Եղբայրներ, որոնց արմատները հին
Հատել, այրել է թշնամին վայրագ,
Բայց առասպելի նման փյունիկի՝
Ամենուր կրկին հատնել են նրանք:

Հատնել են սիրուց, հավատից, հույսից,
Դարձել նոր սյուներ օջախի ու տան,
Ի հեճուկս մեր բիրտ ռստխների,
Ի հաստատումն լույսի հարության:

Մեր երակներում՝ ազնիվ ու վճիտ Արքունն է ետում կրակվող
ու տաք,
Մենք կամքով արդար Մեծ արարչի՝
Հավերժելու ենք այս արևի տակ ...

Լիպարիտ Սարգսյան

8 ապրիլի, 1995 թ. Երևան

ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 374, թ. 2

ՆՎԻՐՈՒՄ

Հայաստան աշխարհ, աստղածոց երկիր և ծիրանի ծառ,
Րուպեներդ են փոփում թևերին մեծ հավիտյանի,
Արարչության և ստեղծարար լույս է ու գարնան ծիծառ,
Նվիրական այս հին հողն տվել իր ընտրյալին:
Տավրոսից մինչև լյառն Արարատը և շքեղ Անին,
Աստղաշող, բարի երկինքն է բացվում ազնիվ լույսի մեջ,
Վերում, արևին են միայն տալիս ցուլքն առաջին,
Երազային մի աշխարհ է անծայր, կապույտում անշեջ:
Տիեզերական ի նչ ուղեծիրներ, հեռու, հեռավոր,
Իրիկնամուտից մինչև ծիծաղկոտ լույսն այգաբացի,
Սոսափների մեջ մանուշակների թփեր բյուրավոր,
Յուրօրինակ այս պատգամն են պահել սուրբ աղ ու հացի:
Աստվածաշնորհ իր էությունով դարերին մերված,
Նաիրյան երկրի տոհմից է սերված այրն այս պանծալի,
Իր այնքան ազնիվ կեցվածքով բարի, բուրբից սիրված,
Նա շառավիղն է հին Հայկյան տոհմի, լարն իմ քնարի,
Հայոց պատմության ընտրանին է նա, Անիից սերված,
Անամպ երկինքը թող շողարձակի ճամփին իր բարի ...

Սիրով

Արշալույս Մարգարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 374, թ. 3:

Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա) ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՂՐԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ
ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԿՈԼԵԿՏԻՎ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ ՈՒ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

31. Наша Родина. [Фотоальбом] / Сост.: Аветисян Г.А., Дик Н.Е.,
Ермаков Н.П., Юсов Б.В. / Отв. ред. Щербаков Д.И.- М.: Географ-
гиз.- 1957.- 312 с.- Первое издание.

32. Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիզմի կառուցման
համար մղված պայքարում: [Մենագրություն].- Ե.: ՀՍՍՌ Քաղաք.
և գիտ. գիտելիքների տարածման ընկեր.- Հ. Ա.- 1958.- 40 էջ:

33. Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիստական ինդուստ-
րացման համար մղված պայքարում (1926 – 1932): [Մենագրությ-
ուն] // ՀՍՍՌ ԳԱ / Պատմ. ինստ.- Ե.- 1959.- 334 էջ:

Գրախոսություններ.

Վարապետյան Ա. Գրականություն, նվիրված Կոմերիտմիոթ-
յան 40-ամյակին // Լենինյան ուղիով.- 1959.- թ. 1.- Հունվար.- էջ
119:

Վրոյան Լ. Էջեր հերոսական տարեգրությունից // Ավանգարդ.-
1960.- թ. 24.- 25 փետրվարի.- էջ 2:

Մերգեյան Մ. Հայաստանի կոմերիտմիության պատմության փա-
ռահեղ էջը // Երևան.- 1960.- թ. 90.- 15 ապրիլի.- էջ 2.- (Գրախո-
սություն):

Каринян А.Б. Г. Аветисян. Комсомол Армении в борьбе за социа-
листическую индустриализацию (в 1926-1932) // Известия Акаде-

мии Наук Армянской ССР / Общественные науки.- 1960.- № 2.- сс. 81-90.

Киракосян Л. Героика будней трудовых // Комсомолец.- 1960.- № 20.- 14 февраля.- с. 4.- (Критика и библиография).

34. Армянская ССР / Соавторы: Агаян Ц.П., Хармандарян С.В.- М.: Изд-во АН СССР.- 1960.- 72 с.

35. Комсомол Армении в борьбе за социалистическую индустриализацию (1926 – 1932 гг.) / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Е.- 1960.- 36 с.

36. Ленинское учение о Советах и борьба Коммунистической партии за власть Советов / Лекции 1-3.- М.- 1961.- Лекция 1 – 25 с., Лекция 2 – 25 с., Лекция 3 – 26 с.

37. Наша Родина. [Фотоальбом] / Сост.: Аветисян Г.А., Дик Н.Е., Ермаков Н.П., Юсов Б.В. / Ред. Добронравова К.О. / Оформл. худ. Бескина И.Р., Верховского С.С.- М.: Географгиз.- 1961.- 392 с.

38. Комсомол Закавказья в борьбе за победу и упрочение советской власти (1917 – 1921). [Монография] // АН АрмССР / Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1964.- 488 с.

Գրախոսություններ.

Միմոնյան Աբ. Երիտասարդության սիրահանների տարեգրությունը // Սովետական Հայաստան.- 1964.- ք. 238.- 9 հոկտեմբերի.- էջ 3.- (Գրախոսություն):

Պողոսյան Հ. Խիզախների տարեգրությունը // Լենինյան ուղիով.- 1964.- ք. 11.- Նոյեմբեր.- էջ 102-105:

Грек А.П. Г.А. Аветисян. Комсомол Закавказья в борьбе за победу и упрочение Советской власти (1917 – 1921). Ереван, АН Арм. ССР, 1964, 487 стр. // Вопросы истории КПСС.- М.: Правда.- 1964.- № 9.- Сентябрь.- с. 141.

Киракосян Л. Славный путь борьбы // Коммунист.- 1964.- № 221.- 18 сентября.- с. 3.

Хуршудян Л. Г.А. Аветисян, Комсомол Закавказья в борьбе за победу и упрочение Советской власти. Ереван, АН Арм. ССР, 1964, 488 с. // Историко-филологический журнал / АН Арм. ССР.- 1965.- № 1.- сс. 314-317.

39. Ленинские идеи о Советах и борьба КПСС за их претворение в жизнь / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- М.: Областной педагогический институт им. Н.К. Крупской.- 1964.- 21 с.

40. Րաֆֆի խիտարով: Կյանքն ու գործունեությունը: [Մենագրություն] / Խմբ. Կնյազյան Հ.Ա.- Ե.: Հայաստան.- 1966.- 184 էջ:

Գրախոսություններ.

Հովսեփյան Ս. Ուսանելի կյանք // Սովետական Հայաստան.- 1966.- թ. 193.- 19 օգոստոսի.- էջ 3.- (Գրախոսություն):

Արղայան Վ. Գիրք Րաֆֆի խիտարովի մասին // Բանվոր.- Լեւինական.- 1966.- թ. 248.- 21 հոկտեմբերի.- էջ 2.- (Նրանք մարտնչել են հանուն սովետական իշխանության):

41. Комсомол Закавказья в борьбе за победу Советской власти и осуществление политики Коммунистической партии в первые годы социалистического строительства (1917 – 1925) / Автореферат дис-

сертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.- Тбилиси.- 1966.- 64 с.

42. Борьба комсомола Закавказья за осуществление политики Коммунистической партии в первые годы социалистического строительства 1921 – 1925. [Монография].- Е.: Изд-во Академии наук Арм. ССР.- 1968.- 250 с.

43. Комсомол Закавказья под знаменем пролетарского интернационализма. [Монография] / Отв. ред. Чахмакчян Х.М. // АН АрмССР / Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1968.- 268 с.

Գրախոսություն.

Трущенко Н. Боевой отряд ВЛКСМ // Молодой коммунист.- М.- 1970.- № 6.- сс. 34-40.

44. Հայաստանի լենինյան կոմերիտական պատմություն / Համահեղինակներ՝ Վարապետյան Հ.Ն. (հեղինակային կոլեկտիվի ղեկավար), Պողոսյան Շ.Ա., Պողոսյան Հ.Ս., Միրզախանյան Կ.Ճ., Գեղամյան Գ.Մ., Թուրթաշյան Մ.Ս., Միմոնյան Հ.Ռ., Կրոյան Լ.Ս. / Խմբ. կոլ.՝ Ադոյան Ա.Գ., Ադայան Ծ.Պ. և ուրիշ.- Ե.- Հայաստան.- 1968.- էջ 113-118, 127-162:

45. Академия наук Армянской ССР за 25 лет. Сборник / Автор предисловия: Аветисян Г.А. / Ред. Петросян Г.Б.- Е.: Изд-во АН Арм. ССР.- 1968.- 579 с.

46. В едином ряду // Позывные истории.- Выпуск первый.- М.: Молодая гвардия.- 1969.- сс. 183-208.

47. Товарищ Комсомол: документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ, 1918 – 1968 / Сост.: Десятерик В., Криворученко В., Суле-

мов В., Трущенко Н., Чекрыжова Р. [В двух томах].- М.: Молодая гвардия.- 1969.- Т. 1 (1918 – 1941).- 605 с., Т. 2 (1941 – 1968).- 496 с.

48. Раффи Хитаров // Позывные истории.- Выпуск второй.- М.: Молодая гвардия.- 1970.- сс. 353-374.

49. Раффи Хитаров. Очерк жизни и деятельности. [Монография] // АН Арм. ССР / Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1971.- 214 с.

Գրախոսություն

Далин С. Книга об интернационалисте. (Г.А. Аветисян. Раффи Хитаров. Очерк жизни и деятельности. Изд-во Академии наук Армянской ССР. Ереван, 1971) // Рабочий класс и современный мир.- М.: Институт международного рабочего движения АН СССР.- 1972.- № 4.- сс. 161-163.

50. Ленинский комсомол Армении. Очерки истории / Соавторы: Карапетян А., Гегамян Г., Гарибджанян Г.- Е.: Айастан.- 1971.- 315 с.

Գրախոսություն

Трущенко Н.В. Некоторые проблемы научной разработки летописи ВЛКСМ // Позывные истории / Сборник статей / Составитель и научный редактор Зиновьев А.П. / Выпуск пятый.- М.: Молодая гвардия.- 1976.- сс. 132-173.

51. В.И. Ленин и пролетарский интернационализм в революционном молодежном движении (1894 – 1920). [Монография] / Отв. ред. Чакмахчян Х.М.- // АН АрмССР / Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1979.- 370 с.

Գրախոսություններ.

Խուրշուդյան Լ. Վ.Ի. Լենինը և պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմը հեղափոխական երիտասարդական շարժման մեջ // Սովետական Հայաստան.- 1980.- թ. 113.- 14 մայիսի.- էջ 2:

Далин С. Г.А. Аветисян. В.И. Ленин и пролетарский интернационализм в революционном молодежном движении, изд-во АН Арм. ССР. Ереван, 1979, 369 с. // Вестник общественных наук / АН Арм.ССР.- 1980.- № 4.- сс. 106-107.- (Критика и библиография).

Десятерик В. Классовое братство молодых: Аветисян Г.А. В.И. Ленин и пролетарский интернационализм в революционном молодежном движении. Ереван, АН Армянской ССР, 1979, 369 с. // Молодой коммунист.- М.: Молодая гвардия.- 1980.- № 4.- сс. 99-101.

Симонян А. О Ленине, о молодежи // Коммунист.- 1980.- № 130.- 4 июня.- с. 2.- (Библиография).

52. Մայիսյան ապստամբությունը Կոմիստերնի նյութերում (1920 մայիս – 1920 սեպտեմբեր): [Մեկագրություն].- Ե.: Հայաստան.- 1981.- 48 էջ:

53. Ազգային պետական շինարարության լենինյան քաղաքականությունը: ՍՍՀՄ կազմավորումը // Միասնական ընտանիքում: (Հոդվածների ժողովածու) / Պատ. իմք. Խուդավերդյան Կ.Ս., Ղազախեցյան Վ.Ն.- Ե.: ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ.- 1982.- էջ 9-47:

54. Գևորգ Բագրատի Ղարիբջանյան // Նյութեր Հայկական ՍՍՀ գիտնականների կենսամատենագիտության / № 29 / Ներած. Մինց Ի.Ի. և Ավետիսյան Հ.Ա. / Մատենագիտ. կազմ. Բաբաջանյան Ռ.Ա.- Ե.: ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ.- 1982.- 86 էջ:

55. В борьбе за объединение советских республик // Позывные истории.- Выпуск седьмой.- М.: Молодая гвардия.- 1982.- сс. 3-19.

56. Под знаменем пролетарского интернационализма. [Монография] / Отв. ред. Худавердян К.С. / АН АрмССР: Инт истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1982.- 236 с.

Գրախոսություններ.

Թավաթայան Ն.Ա. Վ.Ի. Լենինը և երիտասարդության Կոմունիստական ինտերնացիոնալը // Լենինյան ուղիով.- 1983.- ք. 6.- Հունիս.- էջ 94-96:

Карапетян Л.Л. Аветисян Г.А. Под знаменем пролетарского интернационализма. Ереван, АН Арм. ССР, 1982, 235 с. // Вопросы исторических наук. (Рефераты) / Научно-информационный бюллетень / № 6 / Общественные науки в Армянской ССР. Е.- 1985.- сс. 3-11.

Твердохлеб И.П. Аветисян Г.А. Под знаменем пролетарского интернационализма. Ереван, Изд-во АН Арм. ССР, 1982, 236 с. // Общественные науки в СССР / Реферативный журнал / Серия 5 / История.- № 5.- М.- 1983.- сс. 33-36.

57. Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյան // Նյութեր Հայկական ՍՍՀ գիտնականների կենսամատենագիտության / ք. 31 / Ակադեմիկոս Մ.Գ. Ներսիսյանի կյանքի, գիտական, մանկավարժական և գիտակազմակերպական գործունեության համառոտ ակնարկը Գալոյան Գ.Ա. և Ավետիսյան Հ.Ա. / Մատենագիտ. կազմ. Բարաջանյան Ռ.Ա.- Ե.: Հայկական ՍՍՀ ԳԱ.- 1983.- 64 էջ:
Տեքստը նաև ռուսերեն:

58. Революционная Россия и молодежь Закавказья (1917 – 1920) // Из истории вековой дружбы / Сборник статей / Ред. кол.: Нерсисян М.Г. (главный редактор), Аветисян Г.А., Бархударян В.Б., Восканян В.К., Галустян Дж.О., Хачатрян Р.Г., Худавердян К.С.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1983.- сс. 220-238.

59. Прогрессивная молодежь мира под знаменем Октября // Октябрьская революция и молодежь.- Е.: Изд-во АН Арм. ССР.- 1987.- сс. 195-204.

60. Великий Октябрь и революционная Венгрия. [Монография] / Отв. ред. Худавердян К.С. // АН АрмССР.- Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН АрмССР.- 1989.- 270 с.

61. Ռուսական կայսրության անկումից մինչև Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. մայիս) // Հայոց պատմություն 1900 – 1939 թթ. / Նյութեր 9-րդ դասարանի համար / Համահեղինակներ՝ Ղազարյան Վ.Ն., Գասպարյան Ռ.Հ., Սահակյան Ռ.Օ.- Ե.: Լույս.- 1993.- էջ 73-112:

62. Брест-Литовск: как были отторгнуты Турцией Карс, Ардаган и Батум. [Монография].- Е.: Спорм.- 1994.- 144 с.

Գրախոսություններ.

Ստեփանյան Ս. Արժեքավոր աշխատություն հայկական հարցի մասին // Իրան-նամե.- 1996.- թ. 2-3.- էջ 29:

Ստեփանեան Ս. «Բրեստ-Լիտովսկ. Ինչպէս իլուեցին Թուրքիայի կողմից Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը»: (Հեղինակ՝ Հրանդ Աւետիսեան) // Նայիրի.- Պէրյուք.- 1997.- 8 Նոյեմբեր.- էջ 8, 11.- նկ.:

63. Ռուսական կայսրության անկումից մինչև Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. մայիս) // Հայոց պատմություն / Դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 7-8-րդ դասարանների համար / Խմբ. Բարխուդարյան Վ.Բ. / Համահեղինակներ՝ Բարխուդարյան Վ.Բ., Գեղամյան Գ.Մ., Խուդավերդյան Կ.Ս., Համբարյան Ա.Ս., Ղազախեցյան Վ.Ն., Ազիզբեկյան Ռ.Լ., Գասպարյան Ռ.Հ., Չոբանյան Պ.Ա., Մուրադյան Դ.Ա., Սահակյան Ռ.Օ.- Ե.: Լույս.- 1994.- էջ 214-234:

64. Հայկական հարցը 1918 թվականին: [Մենագրություն] / Պատ. խմբ. Խառատյան Ա.Ա. // ՀՀ ԳԱԱ Պատմութ. ին-տ.- Ե.: Բարձրագույն դպրոց.- 1997.- 433 էջ:

Գրախոսություններ.

Սարուխանյան Ն. Պատմական ճշմարտության բացահայտումը արդիական չափանիշներով: (Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի «Հայկական հարցը 1918 թվականին» նոր գիրքը) // Հայաստանի Հանրապետություն.- 1997.- թ. 203.- 21 հոկտեմբերի.- էջ 3:

Ստեփանյան Ս. Հայկական հարցը 1918 թվականին // Հայաստան.- 1997.- թ. 99.- 1 նոյեմբերի.- էջ 3:

Ստեփանյան Ս. Հայկական հարցը 1918 թվականին // Հասկ.- 1998.- թ. 3.- 20 հունվարի.- էջ 3:

Ստեփանյան Ս. Հայկական հարցը 1918 թվականին // Պատմաբանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 1998.- թ. 1 – 2.- էջ 260-262:

Ստեփանեան Ս. «Հայկական հարցը 1918 թուականին»: (Հեղինակ՝ Հրանտ Աւետիսեան) // Նայիրի.- Պէրթութ.- 2000.- 25 Յունուար.- էջ 5.- նկ.- (Յատուկ «Նայիրի»ին).- (շարունակելի), 8 Փետրուար.- էջ 5.- (Յատուկ «Նայիրի»ին):

Եղիազարյան Ա. Հայոց նորագույն պատմության կնճիռները // Ազգ.- 1999.- թ. 112.- 18 լուսկառ.- էջ 6:

Քիրճեան Յ. Դարավերջի տասնամեակ. հայ դատ եւ յարակից մարզեր // Դրօշակ.- 2000.- թ. 4.- էջ 38-40:

65. Маршал Баграмян. Сборник документов и материалов // НАН РА / Ин-т истории / Упр. по архив. делу при Правительстве РА / Сост.: Арутюнян А.О. и др. / Автор предисловия: Аветисян Г.А. / Отв. ред.: Фелекян А.А.- Е.: Гитутюн.- 1997.- 182 с.

66. Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: 1918 թ. մայիս: [Մենագրություն] // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմութ. ինստ. - Ե.: Գիտություն.- 1998.- 302 էջ:

Գրախոսություններ.

Սարուխանյան Ն. Գիրք՝ զրված ազգային-պետական մտածողության առաջընթացի դիրքերից // Հայաստան.- 1999.- թ. 28.- 16 մարտի.- էջ 3:

Ստեփանյան Ս. Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը // Հայաստանի Հանրապետություն.- 1999.- թ. 150.- 4 օգոստոսի.- էջ 5:

Վարապետյան Ա. Միասնական հաղթանակի գրավականը // Հայ զինվոր.- 2000.- թ. 21.- 27 մայիսի - 3 հունիսի.- էջ 9:

67. Армения в конце XIX – начале XX вв. (Раздел шестой) / Восстановление и развитие армянской государственности. (Раздел седьмой) // История Армении с древнейших времен до наших дней / Соавторы: Даниелян Э.Л., Мелконян А.А. / Ред. Даниелян Э.Л.- Е.: Анкюнакар.- 1999.- сс. 143-190, 191-277.- (Вопросы истории Армении / Серия научных изданий).

68. Ռուսական կայսրության անկումից մինչև Հայաստանի հանրապետության հռչակումը // Հայոց պատմություն / Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք / Խմբ.՝ Բարխուդարյան Վ. / Համահեղինակներ՝ Չոբանյան

Պ., Բարխուդարյան Վ., Համբարյան Ա., Հարությունյան Բ., Մուրադյան Դ., Սահակյան Ռ., Գասպարյան Ռ.- Երևան.- Լույս.- 2000.- էջ 146-159:

69. Գրիգոր Հարությունյան: Կյանքը և գործունեությունը // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմության ին-տ / Կազմ.՝ Միկոյան Նամի, Ավետիսյան Հրանտ / Նախաբանի հեղ.՝ Ավետիսյան Հրանտ / Պատ. խմբ.՝ Ավետիսյան Հրանտ, Ավետիսյան Սուրեն.- Ե.: Գիտություն.- 2000.- էջ 5-14, 16-34.- [350 էջ + [8] էջ սև-սպիտակ ներդիր, [4] էջ գուն. ներդիր]:

70. Մակիչ Վահանի Արզումանյան: (Մննդյան 80-ամյակի առթիվ) / Խմբ.՝ Միմոնյան Հ.Ռ. / Կազմողներ՝ Ավետիսյան Հ., Արզումանյան Ա., Արզումանյան Գր., Սարգսյան Ա.- Ե.: Նահապետ.- 2000.- էջ 9-10, 63:

71. 1917 թվականի հեղափոխությունները Ռուսաստանում և Հայաստանը: (Գլուխ 13), Հայաստանի Հանրապետությունը (1918 թ. մայիս - 1920 թ. նոյեմբեր): (Գլուխ 16) // Պատմություն = Հայոց պատմությունը համաշխարհային պատմության համատեքստում / Ղասազիրք հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի համար / Խմբ.՝ Բարխուդարյան Վ.Բ. / Համահեղինակներ՝ Դիլոյան Վ.Ա., Բարխուդարյան Վ.Բ., Մելքոնյան Ա.Ա., Կարապետյան Մ.Ս., Մուրադյան Դ.Ա., Սահակյան Ռ.Օ., Ղլեչյան Վ.Գ., Հովհաննիսյան Ն.Հ., Ղազախեցյան Վ.Ն., Հարությունյան Բ.Հ., Հովսեփյան Յու.Լ., Մելքոնյան Է.Լ., Նազարյան Ա.Ս., Մխիթարյան Վ.Գ.- Ե.- Զանգակ-97.- 2001.- էջ 153-161, 189-199:

72. Ռուսական կայսրության անկումից մինչև Հայաստանի հանրապետության հռչակումը / Հայոց պատմություն / Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք / Խմբ. Բարխուդարյան Վ. / Համահեղինակներ՝ Չոբանյան Պ., Բարխուդարյան Վ., Համբարյան Ա., Հարությունյան Բ., Մուրադյան Դ., Սահակյան Ռ., Գաապարյան Ռ.- Ե.: Լույս.- 2002.- էջ 146-159:

73. Агугюнян К.А., Степанян Л.А. Маршал победы – И.Х. Баграмян // НАН РА / Ия-т истории / Автор предисловия: Аветисян Г.А.- Ե.: Зангак-97.- 2003.- 196, [40] с.

74. Ռուսական կայսրության անկումից մինչև Հայաստանի հանրապետության հռչակումը // Հայոց պատմություն / Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք / Խմբ. Բարխուդարյան Վ. / Համահեղինակներ՝ Չոբանյան Պ., Բարխուդարյան Վ., Համբարյան Ա., Հարությունյան Բ., Մուրադյան Դ., Սահակյան Ռ., Գաապարյան Ռ.- Ե.: Լույս.- 2005.- էջ 146-159:

75. Генералы-армяне в Российской империи. [Монография] // НАН РА / Ия-т истории.- Ե.- 2007.- 240 с.

76. Генералы-армяне в Российской империи. [Монография] // М-во культуры РА.- Ե.: Амроц групп.- 2008.- 255 с.

**Բ) ՊԱՐԲԵՐԱՎԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ ԵՎ
ԺՈՂՈՎԱՍՏՈՒՆԵՐՈՒՄ ՀՐԱՏԱՐԱՎՎԱՍԾ ՀՈՂՎԱՍՏՆԵՐ
ՈՒ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՑՑՆԵՐ**

77. Կոմիտեն և ցեխային կազմակերպությունները // Ավանզարդ-1950.- ք. 38.- 15 ապրիլի.- էջ 2.- (Կոմերիտական կյանք):

78. Комсомольский актив – опора райкома // Сталинец.- 1952.- № 4.- 9 января.- с. 3.
79. Կոմերիտական ուժը պարտիական դեկավարության մեջ է // Ավանգարդ.- 1952.- թ. 42.- 5 ապրիլի.- էջ 3:
80. Усилить контроль и помощь в самостоятельной учебе коммунистов // Коммунист.- 1952.- № 88.- 11 апреля.- с. 3.
81. Պրոպագանդիստների մեթոդական ուսուցման գործը ռայկոմի ուշադրության կենտրոնում // Սովետական Հայաստան.- 1952.- թ. 140.- 14 հունիսի.- էջ 2.- (Պարտիական կյանք):
82. Ամենօրյա ուշադրություն աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը // Պարտիական կյանք.- 1952.- թ. 8.- էջ 46-50:
83. Արտադրական ձեռնարկության կոմերիտական խմբակը // Ավանգարդ.- 1952.- թ. 113.- 18 սեպտեմբերի.- էջ 2.- (Կոմերիտական կյանք):
84. Молодежь овладевает теорией большевизма // Коммунист.- 1952.- № 235.- 3 октября.- с. 2.
85. Повседневно укреплять связь с массами // Коммунист.- 1953.- № 4.- 6 января.- с. 2.- (На партийные темы).
86. Աշխատանքը ազիտատորների հետ // Ազիտ. բլոկնոտ.- 1953.- թ. 15.- էջ 23-30:
87. Славные страницы из истории армянского народа. (Рецензия книги Эльчибекяна А.М. “Установление Советской власти в Армении” (Академия наук Армянской ССР, г. Ереван, 1954 год, 135 стр.)) // Коммунист.- 1954.- № 183.- 4 августа.- с. 2.- (Библиография).

88. Կոմունիստները տեխնիկական պրոգրեսի համար մղվող պայքարի ավանգարդում // Պարտիական կյանք.- 1956.- թ. 3.- էջ 42-46:

89. Подготовку научных кадров – на уровень новых задач // Коммунист.- 1956.- № 56.- 6 марта.- с. 2.

90. Ազատվել մոլախոտերից: [Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրայի երիտասարդ որոշ մասնագետների՝ զիտական աշխատանքների նկատմամբ մակերեսային մոտեցումը դատապարտելու վերաբերյալ] // Ավանգարդ.- 1956.- թ. 72.- 21 հունիսի.- էջ 2:

91. Մի ազիտկուլեկտիվի աշխատանքի մասին // Ազիտ. բլբկնոտ.- 1956.- թ. 9.- էջ 12-18:

92. Հայաստանի Լենինյան կոմերիտմիության մասնակցությունը Ռեսպուբլիկայի էլեկտրիֆիկացման գործում առաջին հնգամյակի տարիներին: (Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիայի 40-ամյակին) // Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր / Հասարակական գիտություններ.- 1957.- թ. 8.- էջ 3-22:

93. Հայաստանի կոմերիտմիության պատմությունից: (ՀԼԿԵՄ-ը առաջին հնգամյակի առաջին տարում) // Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր / Հասարակական գիտություններ.- 1958.- թ. 1.- էջ 19-36:

94. Դեպուտատի կապը ընտրողների հետ // Սովետական Հայաստան.- 1958.- թ. 170.- 24 հուլիսի.- էջ 3.- (Սովետական շինարարություն):

95. Комсомол Армении в борьбе за построение социализма // Коммунист.- 1958.- № 181.- 2 августа.- с. 2.- (Навстречу 40-летию ВЛКСМ).
96. Հայաստանի կոմերիտմիության հիմնադիրները // Ավանգարդ.- 1958.- թ. 103.- 28 օգոստոսի.- էջ 4.- (Զրույց ընթերցողների հետ):
97. Հայաստանի կոմերիտմիությունը առաջին հնգամյակի տարիներին: (Հայաստանի Կոմերիտմիության շեֆական աշխատանքները էլեկտրիֆիկացիայի բնագավառում) // Ավանգարդ.- 1958.- թ. 36.- 18 սեպտեմբերի.- էջ 2:
98. Հայաստանի կոմերիտմիության շեֆական աշխատանքը պղնձարդյունաբերության բնագավառում (1930 թ. դեկտեմբեր – 1932 թ. դեկտեմբեր) // Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր / Հասարակական գիտություններ.- 1959.- թ. 6.- էջ 83-100:
99. Свободу герою Акрополя. (Спасти жизнь Манолиса Глезоса. Обращение ВФДМ к молодежи мира) / [О греческом патриоте Манолисе Глезосе] // Комсомолец.- 1959.- № 79.- 3 июля.- с. 4.
100. Крепить связь науки с практикой. [О работе научных учреждений Отделения биологических наук Академии наук Арм. ССР] // Коммунист.- 1959.- № 288.- 8 декабря.- с. 2.- (Навстречу Пленуму ЦК КПСС).
101. Планы на будущее. [О работе РК ЛКСМА р-на им. 26 комиссаров] // Комсомолец.- 1960.- № 6.- 15 января.- с. 2.- (Воспитывать борцов за коммунизм).

102. С помощью масс. [О работе Сталинского районного Совета депутатов трудящихся] // Коммунист.- 1960.- № 34.- 10 февраля.- с. 3.
103. Արդյունավետ կանցկացնենք տրադիցիոն շաբաթօրյակը: [Ստալինյան շրջանի աշխատավորները պատրաստվում են քաղաքի մաքրման և բարեկարգման աշխատանքներին] // Երևան.- 160.- ք. 77.- 319 մարտի.- էջ 2:
104. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի հոբելյանական գիտական սեսիան // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՌ ԳԱ.- 1960.- ք. 4.- էջ 245-250:
105. Ադրբեջանի կոմերիտմիությունը սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում // Ավանգարդ.- 1960.- ք. 51.- 27 ապրիլի.- էջ 3:
106. Արժանավայել դիմավորենք պանծալի 40-ամյակը: [Արդյունաբերական Երևանի սիրտը: / Հոդվածներ] // Երևան.- 1960.- ք. 153.- 29 հունիսի.- էջ 2:
107. Расцвет армянской науки. [К 40-летию Армянской ССР] // Комсомолец.- 1960.- № 105.- 31 августа.- с. 2, 3.
108. От субботников – к коллективам коммунистического труда // Коммунист.- 1961.- № 71.- 24 марта.- с. 2.
109. Первая конференция комсомольских организаций Закавказья и ее предыстория // Известия Академии Наук Армянской ССР / Общественные науки.- 1961.- № 5.- сс. 23-38.
110. На подъеме. [Об ученых Армении. Статьи] // Коммунист.- 1961.- № 131.- 6 июня.- с. 3.- (Цель – благо народа).

111. Հենվելով լայն մասսաների վրա: [Երևանի Ստալինյան շրջսովետի գործկոմի աշխատանքի մասին] // Սովետական Հայաստան.- 1961.- թ. 228.- 30 սեպտեմբերի.- էջ 3:
112. Советы и быт трудящихся // Коммунист.- 1961.- № 270.- 22 ноября.- с. 3.- (Советское строительство).
113. Этапы большого пути // Коммунист.- 1961.- № 287.- 14 декабря.- с. 3.- (К 40-летию комсомола Армении).
114. Սոցիալիզմի համար մղված պայքարի առաջին գծում // Սովետական Հայաստան.- 1961.- թ. 284.- 16 դեկտեմբերի.- էջ 2:
115. Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1962.- թ. 2.- էջ 220-222:
116. Բարձրանում է աշխատավորների ակտիվությունը: [Լենինյան շրջսովետի գործադիր կոմիտեի աշխատանքի մասին] // Երևան.- 1962.- թ. 112.- 13 մայիսի.- էջ 2:
117. Վ.Հ. Ղազախեցյան. «Հայաստանը մեծ բեկման տարում»: [Գրախոսություն] // Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր / Հասարակական գիտություններ.- 1962.- թ. 12.- էջ 113-116:
118. ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի տարեկան ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1963.- թ. 1.- էջ 277-282:

119. Հայաստանի կոմերիտմիության շեֆական աշխատանքը ռեսպուբլիկայի էլեկտրիֆիկացման գործում (1930 – 1933) // Բանբեր Հայաստանի արխիվների.- 1963.- թ. 1.- էջ 35-56:

120. Խոշոր վերելք գիտության ասպարեզում: (Մտքությունից ընտրություն) // Սովետական Հայաստան.- 1963.- թ. 51.- 1 մարտի.- էջ 3:

121. Верный боец ленинской партии. [О Р.М. Хитарове] // Коммунист.- 1963.- № 58.- 9 марта.- с. 3.- (Дорогие нам имена).

122. Վերելքի ճանապարհով: [Լենինյան շրջանի արդյունաբերական աշխատողների մասին] // Երևան.- 1963.- թ. 76.- 30 մարտի.- էջ 2:

123. Верный боец Ленинской партии // Комсомолец Кузбаса.- Кемерово.- 1963.- 11 августа.- с. 2.- (Дорогие нам имена).

124. Գիտական մտքի գլխավոր շտաբը: (Հայկական ՄՍՌ գիտությունների ակադեմիայի 20-ամյակը) // Երևան.- 1963.- թ. 300.- 23 դեկտեմբերի.- էջ 3:

125. Հասարակական հիմունքներով: [Լենինյան շրջ. սովետի գործկոմի արտահաստիքային բաժինների մասին] // Երևան.- 1963.- թ. 304.- 27 դեկտեմբերի.- էջ 2:

126. Հայկական ՄՍՌ գիտությունների ակադեմիայի ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՄՀ ԳԱ.- 1964.- թ. 2.- էջ 353-356:

127. Վճռական բեկման պահը: (Անդրկովկասի կոմերիտմիության կոնֆերանսի 45-ամյակը) // Ավանգարդ.- 1964.- թ. 114.- 24 սեպտեմբերի.- էջ 1:

128. ՀՍՍՌ ԳԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1965.- թ. 1.- էջ 322-324:

129. Ընտրողի նակագները ուշադրության կենտրոնում // Երեկոյան Երևան.- 1965.- թ. 27.- 3 փետրվարի.- էջ 2.- (Ընտրությունից ընտրություն):

130. Պարտիայի անխոնջ մարտիկը: [Երիտասարդության կոմունիստական ինտերնացիոնալի գլխավոր քարտուղար Բ. Խիտարովի կյանքի ու գործունեության մասին] // Լենինյան ուղիով.- 1965.- թ. 6.- էջ 98-101:

131. Ակադեմիայի տարեկան ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1966.- թ. 1.- էջ 315-316:

132. Սոցիալիզմի առաջամարտիկը: [Հոդվածը նվիրված է «Մեր լենինյան կոմերիտմիությունը» քաղխմբակի 4-րդ թեմային] // Ավանգարդ.- 1966.- թ. 22.- 19 փետրվարի.- էջ 1, 2.- (Օգնություն կոմերիտական քաղխմբակի պրոպագանդիստին):

133. Комсомол Закавказья в борьбе за осуществление социалистических преобразований в первые годы советской власти (1921 – 1925) // Вестник общественных наук / АН АрмССР.- 1966.- № 4.- сс. 10-24.- Резюме на армянском языке.- Библиография 72 наименований.

134. Գիտության զարգացումը Հայաստանում վերջին տարիներին // Սովետական Հայաստան.- 1966.- թ. 9.- էջ 20-21:

135. Գիտութեան զարգացումը Հայաստանում վերջին տարիներին // Պայքար.- Ութթրթաուն.- 1966.- թ. 253.- 22 նոյեմբեր.- էջ 1, թ. 254.- 23 նոյեմբեր.- էջ 2:
136. Հայկական ՄՍՀ ԳԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՄՍՀ ԳԱ.- 1967.- թ. 1.- էջ 227-228:
137. Գիտական մտքի կենտրոնը // Սովետական Հայաստան.- 1967.- թ. 55.- 5 մարտի.- էջ 3.- (Մեծ Հոկտեմբերի 50 տարին):
138. Սրտի կրակով: [«Սպարտակ» կոմերիտական կազմակերպության հիմնադիր Ղ. Ղուկասյանի մասին] // Երեկոյան Երևան.- 1967.- թ. 111.- 15 մայիսի.- էջ 2.- (Մարդիկ և իրադարձություններ: 1917 – 1967):
139. Молодая порось // Коммунист.- 1967.- № 180.- 3 августа.- с. 2.
140. Октябрьская революция и молодежь Закавказья // Коммунист.- 1967.- № 249.- 22 октября.- с. 3.
141. Գիտության ծաղկումը // Սովետական Հայաստան.- 1967.- թ. 11.- էջ 16-19:
142. Развитие молодежного движения и возникновение комсомола Закавказья (1917 – 1919 гг.) // Вестник общественных наук / АН АрмССР.- 1967.- № 11.- сс. 89-101.- Библиография 20 наименований.
143. Անելիքներ ու ցանկություններ // Երեկոյան Երևան.- 1968.- թ. 39.- 15 փետրվարի.- էջ 2.- (Խոսում են պատգամավորները):

144. Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի տարեկան ընդհանուր ժողովը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1968.- թ. 1.- էջ 312-315:
145. Развитие молодежного движения и возникновение Комсомола Закавказья (1917 – 1919 гг.) // Сокращенная стенограмма секции «История ВЛКСМ» I всесоюзной научно-теоретической конференции «Социализм и молодежь», посвященной 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции (16-18 мая 1967 года).- М.: Молодая гвардия.- 1968.- сс. 89-100.
146. Հերոսական տարեգրության էջերից: [ԼԿԵՍ 50-ամյակի առթիվ] / [Բովանդ. Ուշադրությունը և տեղեկնքը, Մարքսիզմի գաղափարներով լուսավորված, 2. Պայքարի նոր փուլում, 3. Առնականացած, հզորացած] // Երեկոյան Երևան.- 1968.- թ. 251.- 25 հոկտեմբերի.- էջ 1, 2, թ. 253.- 28 հոկտեմբերի.- էջ 2, թ. 255.- 30 հոկտեմբերի.- էջ 2:
147. Գիտությունների ակադեմիայի քսանհինգ տարին // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1968.- թ. 4.- էջ 3-12:
148. Մեր գիտության կենտրոնը // Սովետական Հայաստան.- 1968.- թ. 300.- 28 դեկտեմբերի.- էջ 2:
149. „Спартак“ - сияющая звезда. [К 50-летию основания первой комсомольской организации в Армении] // Комсомолец.- 1969.- № 50.- 25 апреля.- с. 2.
150. Գիտության վերելքը // Երեկոյան Երևան.- 1969.- թ. 240.- 14 հոկտեմբերի.- էջ 3, 4:

151. Լենինյան լույսով // Սովետական Հայաստան.- 1969.- թ. 260.- 6 նյութերի.- էջ 4:
152. В борьбе за ленинское единство партии // Коммунист.- 1970.- № 20.- 25 января.- с. 3.
153. Коммунистический Интернационал молодежи и Закавказье // Вестник общественных наук / АН АрмССР.- 1970.- № 3.- сс. 33-44.- Резюме на армянском языке.- Библиография 54 наименований.
154. Ленин и Закавказье. [О поименной книге Г.Б. Гарибджаняна] // Коммунист.- 1970.- № 215.- 15 сентября.- с. 2.- (Библиография).
155. Наука и технический прогресс. [Посвящается 50-летию Арм. ССР] // Коммунист.- 1970.- № 237.- 10 октября.- с. 3.
156. Հեղափոխության աննկուն մարտիկը: (Ա. Խանջյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ) // Երեկոյան Երևան.- 1971.- թ. 67.- 23 մարտի.- էջ 3:
157. Երիտասարդ գիտաշխատողների առաջին նստաշրջանը // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՄՍՀ ԳԱ.- 1971.- թ. 2.- էջ 126-127.- (Գիտական լրատու):
158. Կեսդարյա փառավոր ուղի: (Հայաստանի կոմերիտմիության 50-ամյակը) // Սովետական մանկավարժ.- 1971.- թ. 8.- էջ 13-19:
159. Միտրանքների ճանապարհով: (Հայաստանի կոմերիտմիության 50-ամյակի առթիվ) // Երեկոյան Երևան.- 1971.- թ. 193.- 21 օգոստոսի.- էջ 1, 2:
160. Լենինյան պատգամներով: (Հայաստանի կոմերիտմիության 50-ամյակի առթիվ) // Սովետական Հայաստան.- 1971.- թ. 226.- 28 սեպտեմբերի.- էջ 3:

161. Կուսակցության հավատարիմ զավակը: (Ռաֆֆի Խիտարովի ծննդյան 70-ամյակը) // Ավանգարդ.- 1971.- թ. 154.- 30 դեկտեմբերի.- էջ 3:
162. Сдружество - главное направление // Коммунист.- 1972.- № 290.- 12 декабря.- с. 3.
163. Գիտությունը սահմաններ չի ճանաչում // Գարուն.- 1973.- թ. 1.- էջ 6-12:
164. Գիտությունների ակադեմիայի 30-ամյակը // Սովետական Հայաստան.- 1973.- թ. 11.- էջ 12-15:
165. Երեք հազարից երեքը: [Բովանդ. Առաջին կամավորները, Երդմանը հավատարիմ, Ստալինգրադի կոմերիտականների կարմիր դրոշը] / Համահեղինակներ՝ Կարապետյան Ա., Միրզոյան Ս., Ամիրբեկյան Վ. // Ավանգարդ.- 1973.- թ. 132.- 4 նոյեմբերի.- էջ 2.- (Հիշենք բոլորին անուն առ անուն):
166. Могучий союз науки и труда. (К 250-летию Академии Наук СССР) [Беседа с зам. гл. учен. секр. президиума АН АрмССР Г.А. Аветисяном о пути, пройденном Академией наук Армении, о достижениях армянских ученых] / [Беседу вел] / В. Акопян // Комсомолец.- 1974.- № 64.- 23 мая.- с. 1, 4.
167. Գիտական մտքի գլխավոր շտաբը: (ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի 250-ամյակի առթիվ) // Երեկոյան Երևան.- 1974.- թ. 119.- 24 մայիսի.- էջ 3:
168. Բարեկամության ուժով: [ՍՍՀՄ ԳԱ-ն ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով պարգևատրելու մասին] // Հայրենիքի ձայն.- 1975.- թ. 40.- 1 հոկտեմբերի.- էջ 2, 3:

169. Գիտության հորիզոնները: [ՀՄՍՀ ԳԱ աշխատանքների մասին] // Երեկոյան Երևան.- 1976.- թ. 16.- 20 հունվարի.- էջ 4:

170. Կրոնենք պատվավոր քննություն: (ՄՄԿԿ XXV համագումարի որոշումները գործողության մեջ) / [ՀՄՍՀ ԳԱ աշխատանքի մասին] // Երեկոյան Երևան.- 1976.- թ. 96.- 23 ապրիլի.- էջ 2:

171. Գիտության վստահ քայլերը: [Հայկ. ՄՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի գործունեության և ձեռքբերումների մասին] // Հայրենիքի ձայն.- 1976.- թ. 18.- 28 ապրիլի.- էջ 3:

172. Революцией призванный // Комсомолец.- 1976.- № 146.- 9 декабря.- с. 2.- (Бойцы ленинской гвардии).

173. Ժողովուրդների եղբայրության դրոշի ներքո: [Գրախոսություն Ա. Կարինյանի գրական-քննադատական, գիտական-հրապարակախոսական ակնարկների համանուն ժողովածուի մասին] // Սովետական Հայաստան.- 1977.- թ. 5.- 7 հունվարի.- էջ 2:

174. Զարգացման լայն ուղիներ: [Հարցազրույց ՀՄՍՀ ԳԱ գլխավոր գիտնական-քարտուղարի տեղակալ պ. գ. դ. Հ. Ավետիսյանի հետ] // Հայրենիքի ձայն.- 1977.- թ. 45.- 12 նոյեմբերի.- էջ 3:

175. Մեծ ճանապարհի սկիզբը: [ՀՄՍՀ ԳԱ հիմնադրման մասին] // Հայրենիքի ձայն.- 1978.- թ. 33.- 16 օգոստոսի.- էջ 3, 6:

176. Ամեն ինչի հիմքում՝ նվիրում // Հայրենիքի ձայն.- 1978.- թ. 38.- 20 սեպտեմբերի.- էջ 4, 5, 6:

177. Գիտնականը, քաղաքացին, հայրենասերը // Գիտություն և տեխնիկա.- 1978.- թ. 9.- էջ 44-49:

178. Աշխարհահռչակ գիտնականը: (Վ.Հ. Համբարձումյան 70) // Պատմա-քանադիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1978.- թ. 3.- էջ 117-122:

179. Глубинные пласты // Коммунист.- 1979.- № 121.- 26 мая.- с. 2.

180. Գիրք անմահ սիրանքի մասին: [Գրախոսություն Գ.Բ. Ալեքյանի «Հայաստանի երիտասարդությունը Մեծ հայրենականին» աշխատության մասին] // Երեկոյան Երևան.- 1979.- թ. 183.- 7 օգոստոսի.- էջ 3.- (Գրախոսություն):

181. Дела наши – памятник Ильичу // Коммунист.- 1980.- № 1.- 1 января.- (С Лениным в сердце: 110: [Статья].- Содерж.: Верность великим заветам / Алексанян Р. Дела наши – памятник Ильичу / Аветисян Г. Дорогой образ / Нерсисян Б.).- с. 3.

182. Լենինը և հայ ժողովրդի վերածնունդը // Հայրենիքի ձայն.- 1980.- թ. 19.- 23 ապրիլի.- էջ 2, 3, 4:

183. Վ աստակաշատ գիտնականը և հասարակական գործիչը: (Գ.Բ. Ղարիբջանյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ) / Համահեղինակ Գալոյան Գ.Ա. // Սովետական Հայաստան.- 1980.- թ. 109.- 8 մայիսի.- էջ 2:

184. В борьбе за народное дело. Во имя будущего. (Майскому восстанию в Армении – 60 лет) // Коммунист.- 1980.- № 111.- 11 мая.- с. 2.

185. Ապստամբությունը և Կոմունիստական ինտերնացիոնալը: [Հայաստանում Մայիսյան ապստամբության 60-ամյակի առթիվ] // Երեկոյան Երևան.- 1980.- թ. 111.- 12 մայիսի.- էջ 2:

186. «Я-революционер». [К 90-летию со дня рождения Б. Гарибджаняна] // Коммунист.- 1980.- № 151.- 28 июня.- с. 3.

187. Յուրաքանչյուրը իր աշխատանքով: [Հարցազրույց ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր Հ. Ավետիսյանի հետ] // Երեկոյան Երևան.- 1980.- թ. 170.- 22 հուլիսի.- էջ 3:

188. Լեւինի նշած ուղիով // Երեկոյան Երևան.- 1980.- թ. 200.- 27 օգոստոսի.- էջ 2.- (Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի վերածնունդը):

189. Մայիսյան ապստամբությունը Կոմունիստական իտտերնացիոնալի կյութերում: (Մայիսյան ապստամբության 60-ամյակի առթիվ) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1980.- թ. 5.- էջ 3-20.- Ամփոփումը ռուսերեն.- Մատենագիտությունը 69 անուն:

190. Октябрь и освобождение армянского народа / Соавтор: Гарибджанян Г.Б. // Известия Академии Наук Грузинской ССР = Мацნэ / Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства.- Тбилиси.- 1980.- № 4.- сс. 20-29.

191. Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը: (ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ.Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ) / Համահեղինակ Գալոյան Գ. // Սովետական Հայաստան.- 1980.- թ. 283.- 4 դեկտեմբերի.- էջ 4:

192. Պարզ և պարտավորեցում: [ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի մասին] // Սովետական Հայաստան.- 1981.- թ. 43.- 21 փետրվարի.- էջ 2.- (Մեր դրոշակակիր կոլեկտիվները):

193. ՀՍՍՀ ԳԱ պատմագիտական ինստիտուտները 1980-ական թվականներին / Համահեղինակներ Ինճիկյան Հ.Գ., Առաքելյան

Բ.Ն. // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1981.- թ. 2.- էջ 3-16.- (Հոդվածներ):

194. Մի պայծառ անուն: [Կոմերիտական գործիչ Ռ. Խիտարովի մասին] // Ավանգարդ.- 1981.- թ. 86.- 19 հուլիսի.- էջ 2.- (Որդիներին հայրերի մասին):

195. Возрождение. (60 лет СССР) // Коммунист.- 1982.- № 191.- 18 августа.- с. 2.

196. ՍՍՀՄ կազմավորումը լենինյան ազգային քաղաքականության հաղթանակն է // Երեկոյան Երևան.- 1982.- թ. 281.- 7 դեկտեմբերի.- էջ 2, 3:

197. Страницы новой истории. [Рецензия о сборнике избранных статей М.Г. Нерсисяна на армянском языке "Страницы из новой истории армянского народа" (Ереван: Изд-во АН Арм. ССР.- 1980)] // Коммунист.- 1983.- № 121.- 26 мая.- с. 2.- (Критика и библиография).

198. Проникнуть взором в глубь веков. (Над чем работают армянские историки) / Беседу вел А. Ванецян // Армения сегодня.- 1984.- № 2.- сс. 14-15.- портр.

199. Ժողովրդական դեպուտատների XVIII գումարման Երևանի քաղաքային սովետի VIII նստաշրջանը: (Նվաճումներն ամրապնդելու վճռականությամբ): [Ճառեր] // Երեկոյան Երևան.- 1984.- թ. 73.- 27 մարտի.- էջ 2, 3.- Հեղ. Մուրադյան Ս.Հ., Նալբանդյան Ա.Վ., Աթայան Վ.Գ., Դավթյան Ս.Դ., Մուրադյան Հ.Թ., Ավետիսյան Հ.Ա., Վարդևանյան Ս.Ի., Խաչատրյան Վ.Ս., Մուրադյան Ս.Ս., Ղազանյան Ա.Ե.:

200. Կոմունայի բանվոր-ժողովուրդ: [Ի.Տ. Ֆիդլետովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ] // Լենինյան ուղիով.- 1984.- թ. 7.- էջ 75-81:
201. Բոցաշունչ հեղափոխական ինտերնացիոնալիստը: (Ի.Տ. Ֆիդլետովի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) // Սովետական Հայաստան.- 1984.- թ. 158.- 5 հուլիսի.- էջ 3:
202. Великий ленинский завет // Коммунист.- 1984.- № 204.- 1 сентября.- с. 2.
203. Կուսակցության արդի ծրագրերը կենսագործելու վճռակա-նությամբ: Մտքերի փոխանակություն ՀԿԿ Երևանի կազմակեր-պության XXXIX կոնֆերանսում: [Ելույթներ] // Երեկոյան Երևան.- 1985.- թ. 299.- 30 դեկտեմբերի.- Հեղ.՝ Սկրտչյան Ս.Յ., Կասինյան Հ.Գ., Գարոյան Հ.Բ., Մանվելյան Պ.Ս., Ավետիսյան Հ.Ա., Ներսիս-յան Թ.Ա., Բայբուրթյան Ս.Վ., Եմելյանով Ժ.Գ., Ղազարյան Կ.Բ., Չե-րեպանով Կ.Ի., Հովհաննիսյան Հ.Կ., Հակոբջանյան Ֆ.Խ., Բալդրյան Հ.Վ., Շամամյան Թ.Ե., Խաչատրյան Ա.Ա., Սուրիասյան Հ.Ս., Հովա-կիմյան Ֆ.Վ.- էջ 2:
204. Товарищ Серго. (Боец ленинской гвардии. К 100-летию со дня рождения Г.К. Орджоникидзе) // Комсомолец.- 1986.- № 129.- 28 октября.- с. 3.
205. Գաղափարական աշխատանքի մի քանի հարցերի մասին // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1986.- թ. 4.- էջ 3-10:
206. Kun Béla az oroszországi és a nemzetközi kommunista ifjúsági mozgalomban // Kun Béla és az ifjúság. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.- Budapest.- 1986.- pp. 69-105.

207. Մեծ Հոկտեմբերի դրոշի ներքո // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1987.- թ. 3.- էջ 3-12.- Մատենագիտությունը՝ 12 անուն.- (Հոդվածներ):
208. Գ.Ա. Գալոյան: (Օնկյան 60-ամյակի առթիվ) / Համահեղինակներ՝ Ներսիսյան Մ.Գ., Բարխուդարյան Վ.Բ. // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1987.- թ. 1.- էջ 211-214:
209. Ответственность историка. (Наука: на пути перестройки) // Коммунист.- 1987.- № 80.- 2 апреля.- с. 2.
210. Kun Béla az oroszországi és nemzetközi kommunista ifjúsági mozgalomban, 1918 – 1924 // Kun Béla. Nemzetközi tudományos ülésszak születésének 100. évfordulójára 1986 11-12 február. Szervezte: Kun Béla Emlékbizottság / Szerk.: Mucsi Ferenc, Székely Gábor.- Budapest: Kossuth kiado.- 1987.- p. 234-241.
211. Путь, освещенный Октябрем. [Арутюнян Г. Октябрьская революция и революционное движение в странах Запада. Ереван, Изд-во ЕГУ, 1987, на арм. яз. Рецензия] // Коммунист.- 1987.- № 244.- 15 октября.- с. 3.- (Новые книги).
212. Աննկուն լեկինյանը: (Լևոն Միրզոյան-90) // Ավանգարդ.- 1987.- թ. 140.- 18 նոյեմբերի.- էջ 3:
213. Մեծ Հոկտեմբերը և իմպերիալիստական տերությունների գալթոդական քաղաքականության մերկացումն Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1987.- թ. 11.- էջ 18-33.- Ամփոփումը՝ ռուսերեն.- Մատենագիտությունը՝ 41 անուն:

214. Սովորեցնել մտածել նորովի: [Քաղաքաբանությունների դերի ու նշանակության մասին] // Կուսակցական խոսք.- 1987.- թ. 13.- էջ 17-19:
215. Союз нерушимый. (30 декабря исполняется 65 лет со дня образования Союза ССР) // Коммунист.- 1987.- № 299.- 30 декабря.- с. 4.
216. Վերակառուցումը և պատմական գիտությունը // Երեկոյան Երևան.- 1988.- թ. 4.- 6 հունվարի.- էջ 2:
217. Պատմության տրամաբանությամբ // Սովետական Հայաստան.- 1988.- թ. 73.- 26 մարտի.- էջ 3:
218. 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՍՍՀ ԳԱ.- 1988.- թ. 2.- էջ 20-33.- Մատենագիտությունը 50 անուն.- (Հոդվածներ):
219. Незабвенные имена. [О судьбе некоторых делегатов – армян XVII съезда ВКП(б), репрессированных в годы культа личности] // Коммунист.- 1988.- № 182.- 2 августа.- с. 4.
220. Итоги и перспективы деятельности Института истории АН Армянской ССР // Вопросы истории.- М.- 1988.- № 8.- сс. 173-178.
221. Коммунист, гражданин, патриот. (К 80-летию Якова Никитича Заробяна) // Коммунист.- 1988.- № 240.- 7 октября.- с. 3.
222. История-наша память и мощное оружие. [О включении Армении в состав СССР] // Коммунист.- 1988.- № 242.- 11 октября.- с. 3.
223. Ստեփան Շահումյանը հեղափոխական երիտասարդական շարժման մեջ // Ավանգարդ.- 1988.- թ. 127.- 14 հոկտեմբերի.- էջ 3:

224. «Основная профессия-революционер». (Памяти Рафаэла Хитарова посвящается) // Коммунист.- 1989.- № 85.- 9 апреля.- с. 3.

225. 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտերը: (Թերթելով պատմության էջերը) // Ավանգարդ.- 1989.- թ. 62.- 19 մայիսի.- էջ 3:

226. 1918 թուականի մայիսեան հերոսամարտերը // Դրօշակ.- Աթենք.- 1989.- թ. 3.- 24 մայիս.- էջ 13-29:

227. До каких пор Зия Буниятов будет фальсифицировать историю? / Соавторы: академики АН Армянской ССР: Агаян Э.Б., Аракелян Б.Н., Брутян Г.А., Гарибджанян Г.Б., Джрбашян Э.М., Джаукян Г.Б., Еремян С.Т., Зарян Р.В., Нерсисян М.Г., Саркисян Г.Х., члены-корреспонденты АН Армянской ССР: Аветисян Г.А., Аревшатын С.С., Бархударян В.Б., Давтян В.А., Налбандян В.С., Тамразян Г.С., Ходжабекян В.Е., доктора исторических наук: Мурадян П.М., Тирацян Г.А., Худавердян К.С., доктор философских наук Товмасян С.С.- Коммунист.- 1989.- № 124.- 26 мая.- с. 4.

228. Трудный путь к независимости // Комсомолец.- 1989.- № 65.- 30 мая.- с. 3.- (Страницы истории).

229. Էնվեր փաշայի Բարձրում գունվելը հարցի շուրջ // Ավանգարդ.- 1989.- թ. 99.- 23 օգոստոսի.- էջ 3, 4:

230. Как все это было. Закавказье в 1918 – 1920 годах // Коммунист.- 1989.- № 199.- 26 августа.- с. 4, № 200.- 27 августа.- с. 3.

231. На кого это рассчитано? [О фальсификации истории образования НКАО азербайджанскими историками] / Соавтор: Карапетян М. // Коммунист.- 1989.- № 232.- 6 октября.- с. 2.

232. Սաղրիչներին ու մարդասպաններին դատաստան // Խորհրդային Հայաստան.- 1990.- թ. 17.- 20 հունվարի.- էջ 3:
233. Ստալինականության զոհեր. ՀամԿ(բ)Կ XVII համագումարի հայ պատվիրակները // Լենինյան ուղիով.- 1990.- թ. 5.- Մայիս.- էջ 64-80.- (շաբուճակեղի), թ. 6.- Հունիս.- էջ 81-96:
234. Անկողմնակալ հայացքով: [Հայոց պատմության հիմնահարցերին նորովի մոտեցման անհրաժեշտության մասին] // Հայաստան.- 1991.- թ. 22.- 1 փետրվարի.- էջ 4:
235. Մեղադրում են փաստաթղթերը: (Երիտթուրքերի և մուսավաթի հակահայկական գործակցությունը 1918 թվականին) // Հայաստան.- 1991.- թ. 25.- 6 փետրվարի.- էջ 3.- (Պատմության էջերից):
236. Պատմության ինստիտուտ: (Ակադեմիայի ինստիտուտներում): [Թերթի թղթակից Ալոնցի հարցազրույցը ինստիտուտի տնօրեն, Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ Հրանտ Ավետիսյանի հետ] // Միտք.- 1991.- թ. 3.- 7 փետրվարի.- էջ 4.- նկ.:
237. Երիտասարդ թուրքերի և մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թվականին // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱ.- 1991.- թ. 1.- էջ 43-64.- Մատենագիտությունը՝ 75 անուն:
238. Май надежды нашей. 1918 – 1991. [Архивные документы и материалы о майских сражениях 1918 г. за независимость Армении] // Республика Армения.- 1991.- № 94.- 25 мая.- сс. 1, 2.

239. Վերադարձվում է ժողովրդին // Հայաստան.- 1991.- թ. 95.- 28 մայիսի.- էջ 2:

240. Երիտասարդ թուրքերի եւ մուսաւաթի համաթուրքական գործակցութիւնը եւ հակահայկական ոճրագործութիւնը // Դրօշակ.- Աթենք.- 1992.- թ. 1.- 6 մայիս.- էջ 41-50.- (շարունակելի), թ. 2.- 20 մայիս.- էջ 36-46:

241. Еще одна малоизвестная статья Николая Адонца по Армянскому вопросу / Соавтор: Оганесян П.О. // Вестник общественных наук / НАН РА.- 1993.- № 1.- сс. 137-148.- Библиография 24 названий.- (Публикации).

242. Սալիաջաձ վերքի բողոքը // Հայաստան.- 1993.- թ. 41.- 24 ապրիլի.- էջ 3:

243. Բրեստի հաշտությունը և հայ-գերմանական հարաբերությունները 1918 թվականին // Հայաստան.- 1993.- թ. 62.- 2 հունիսի.- էջ 3.- (շարունակելի), թ. 63.- 3 հունիսի.- էջ 3.- (շարունակելի), թ. 64.- 4 հունիսի.- էջ 3:

244. «Դա գիտածողով էր համաշխարհային չափանիշներով»: (Մեր թղթակցի հարցազրույցը Հայաստանի ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆեսոր Հրանտ Ավետիսյանի հետ) [ԱՄՆ-ում 1918 – 1920 թթ. Հայաստանի հանրապետության 75-ամյակին նվիրված գիտածողովի մասին] / Զրույցը վարեց Հակոբ Սրապյանը // Հայաստան.- 1993.- թ. 77.- 29 հունիսի.- էջ 3:

245. «Կովկասյան տան» եւ համաթուրքական նկրտումների հարցի շուրջ // Հայաստանի Հանրապետութիւն.- 1993.- թ. 254.- 23 դեկտեմբերի.- էջ 3:

246. Հայկական հարցը 1918 թվականին: (1. Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակությունը Բեռլինում) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 1993.- թ. 4.- էջ 25-38.- Մատենագիտությունը՝ 47 անուն:

247. Հայկական հարցը 1918 թվականին: (2. Հայոց Ազգային խորհրդի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պատվիրակությունները Բեռլինում, Վիեննայում և Կոստանդնուպոլսում) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 1994.- թ. 1.- էջ 15-35.- Ամփոփումը՝ ռուսերեն.- Մատենագիտությունը՝ 138 անուն:

248. Հայոց պատմությունը՝ վահան և կերոն: [Հարցազրույց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ն. Ավետիսյանի հետ՝ նվիրված ՀՀ ԳԱԱ 50-ամյա հոբելյանին, Պատմության ինստիտուտի գիտական հաջողություններին և հայ պատմագիտության խնդիրներին] / Գրի առավ Հենրի Առուշանյանը // Նպատակ.- 1994.- թ. 2.- Հունվար.- էջ 2.- նկ.:

249. Հայկական հարցի առթիվ // Նպատակ.- 1994.- թ. 8.- Ապրիլ.- էջ 3:

250. Ժողովրդի հիշողությունը չի խամրի // Հայաստան.- 1994.- թ. 49.- 7 մայիսի.- էջ 2:

251. Հայոց փառքի վկաները: (Մարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի Մայիսյան հերոսամարտերը) // Հայաստան.- 1994.- թ. 58.- 28 մայիսի.- էջ 1, 2:

252. Նորովի մտեցում հայոց պատմությանը: (Մեր գրուցակիցն է ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստի-

տուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հրանտ Ավետիսյանը) /
Հարցազրույցը վարեց Հենրի Առուշանյանը // Առավոտ.- 1994.- թ.
14.- 24 սեպտեմբերի.- էջ 3:

253. Դարի խոշորագույն իրադարձությունը // Պատմա-բանասի-
րական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 1995.- թ. 2 - էջ 57-62.- Անփոփոմը
ռուսերեն:

254. Հայկական Հարցը Տրապիզոնի Կոնֆերանսի Ժամանա-
կաշրջանում: (Փետրուարի 10/23 – Ապրիլ 9/22 1918) // Հայկագեան
հայագիտական հանդես.- Պէրոթ.- 1995.- հատոր ԺԵ.- էջ 183-234:

255. Անվանի պատմաբանի ծննդյան 85 տարին: [Պատմաբան Մ.Գ.
Ներսիսյանի մասին] // Հայաստանի Հանրապետութիւն.- 1995.- թ.
286.- 15 նոյեմբերի.- էջ 2:

256. «Կովկասյան տան» և պանթյուրքական նկրտումների հարցի
շուրջ: (Զարգացման փուլերը) // Իրան-նամե.- 1996.- թ. 4-5.- 1996.-
էջ 3-9.- Մատենագիտությունը 85 անուն:

257. Անմահ սխրանք: [ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Պատմության
ինստիտուտի տնօրեն Հրանտ Ավետիսյանի բացման խոսքը Ջեյ-
թունի ապստամբության 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովում]
// Բնօրրան.- 1996.- թ. 1-2.- էջ 17-18:

258. Չսպիացող վերք: (Հարցազրույց պատմության ինստիտուտի
տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի հետ) / Հար-
ցազրույցը վարեց Էդ. Շահիրյանը // Հայաստան.- 1996.- թ. 47.- 23
ապրիլի.- էջ 1, 3:

259. Генерал Акоп Багратуни (1879 – 1943) // Историко-филологический журнал / НАН РА.- 1997.- № 1.- сс. 41-56.- Резюме на армянском языке.- Библиография 53 названий.

260. Генерал Гавриил Григорьевич Корганян // Вестник общественных наук / НАН РА.- 1997.- № 2.- сс. 155-177.- Библиография 13 названий.

261. Լորիս Քալաշյան: [Հայաստանի «Գիտելիք» գիտ. – լուս. Ասոցիացիայի գործկոմի նախագահ, փիլ. գիտ. դ-ր, պրոֆ. Լ. Քալաշյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ] // Հայաստանի Հանրապետություն.- 1997.- թ. 60.- 29 մարտի.- էջ 6:

262. К вопросу о «Кавказском доме» и пантюркистских устремлениях // Центральная Азия и Кавказ // Этнические и региональные конфликты в Евразии / В 3-х кн. / Кн. 1 / Ред. Фоменко А.П. / Общ. ред. Малашенко А., Кошштерс Б., Тренин Д.- М.- Весь Мир.- 1997.- сс. 130-159.

263. Армяно-австро-венгерские государственные отношения во второй половине 1918 года // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae / Tomus L (1-3) / Fasciculi 1-3.-Budapest.- Akadémiai Kiadó.- 1997.- pp. 17-25.

264. Caucasus and Great Powers (1918 – 1920). [Thesis].- Budapest.- 1997.- pp. 46-48.

265. Հայ-ուսական հարաբերությունների ավանդույթները և արդիականությունը // Հայաստան.- 1998.- թ. 14.- 10 փետրվարի.- էջ 3.- [Մաս 1], թ. 15.- 12 փետրվարի.- էջ 3.- [Մաս 2], թ. 16.- 14 փետրվարի.- էջ 3.- [Մաս 3]:

266. Ազգովի նույն նպատակին ծառայելու, պետականություն հռչակելու տարիներ: [Արցախյան գոյամարտի 10-րդ տարելիցի առթիվ] // Հայոց աշխարհ.- 1998.- թ. 24.- 13 փետրվարի.- էջ 7:

267. 1918 թվականի մայիսյան հերոսամարտը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 1998.- թ. 1 – 2.- էջ 11-16:

268. Հայոց ազգային միասնության և անկուն կամքի վկաները // Հայկական բանակ.- 1998.- թ. 2.- էջ 15-29.- Ամփոփումը՝ ռուսերեն, անգլերեն.- Մատենագիտությունը՝ 40 անուն:

269. Ռուսական բանակի հայ զորավարները և սպայությունը: /18-րդ դարի երկրորդ կես – 1914 թվական/ // Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցեր: (Նյութերի ժողովածու).- Ե.: ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ.- 1998.- էջ 89-103:

270. «Չարածներին» համար պիտի ասես ափսոս, հազար ափսոս»: (Լսարան կամ «երկրորդ կյանք») «Լսարանի» հյուրն է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, Պատմության ինստիտուտի տնօրեն, «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանի պրոֆեսոր Հրանտ Ավետիսյանը / Հարցազրույցը՝ Շուշանիկ Մալխասյանի // Առաքյալ.- 1998.- թ. 6.- Մայիս.- էջ 3, 5.- նկ.:

271. Պատմությունը չի սիրում թյուր մեկնաբանություններ: [Հարցազրույց 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի և Հայաստանի առաջին հանրապետության պատմության հարցերի շուրջ] // Հայաստան.- 1998.- թ. 68.- 30 հունիսի.- էջ 1, 3.- նկ.:

272. Идея конфедеративного объединения Кавказских республик (1918 – 1921 гг.) // Caucasia. (The journal of Caucasian Studies).- 1998.- Vol. 2.- Tbilisi University Press.- pp. 43-52.

273. "Кавказский дом": не всем в нем будет уютно / Беседу вел Борис Мкртчян // Голос Армении.- 1998.- № 35.- 7 апреля.- сс. 1, 3.- карта.

274. Հայ-ռուսական հարաբերությունների ավանդույթները և արդիականությունը // Գիտություն.- 1998.- թ. 7.- 16 – 23 ապրիլի.- էջ 8.- նկ.- (Թուրքմենչայի պայմանագրի 170-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերը):

275. Ինչ են ասում գիտնականները / Համահեղինակ՝ Միքայելյան Վ. // Երկիր.- 1998.- թ. 8.- 24 ապրիլի.- էջ 5.- (Խոսք):

276. Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը: (Հայաստանի առաջին հանրապետության 80-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերից) // Գիտություն.- 1998.- թ. 14.- 16 – 31 հուլիսի.- էջ 2:

277. Akadémikusok tanácskoztak Budapesten = Կյանքը չի կանգնել, գիտական աջխաստանքը շարունակվում է: [Հարցազրույցը վարեց] / D. K. P. = Ջոթյան-Կրայչիք Պ. // Ararát = Արարատ.- Բուդապեշտ.- էջ 12, 13.- (հունգարերեն, հայերեն)²:

278. The 'Caucasian Home' and Pan-Turkist Aspirations // Commonwealth and Independence in Post-Soviet Eurasia / Edited by Bruno Coppieters, Alexei Zverev, Dmitri Trenin.- London-Portland.- Franc Cass Publishers.- OR.- 1998.- pp. 69-99.

279. Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս ամերիկյան մանդատի հարցի շուրջ. 1919 – 1920 թթ.: [Զեկուցում՝ կարդացված մի-

---

² Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1712, ց. 1, գ. 377, թ. 20-21: Պահպանված է միայն հարցազրույցի կտրոնը ամսագրից, որի տարեթվի և հերթական համարի մասին տեղեկությունները դուրս են մնացել:

ջազգային գիտաժողովում] // Գիտություն.- 1998.- թ. 19-21.- 1-15
դեկտեմբերի.- էջ 3:

280. Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հա-
րաբերությունների մասին Առաջին հանրապետության շրջանում
(1918 – 1920 թթ.) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ
ԳԱԱ.- 1999.- թ. 1.- էջ 22-33.- Ամփոփումը ռուսերեն:

281. Մտավորականության ու մշակույթի եղեռնը: (Հայրենիքի վե-
րածնության գաղափարը 1917 – 1918 թթ.) // Հայաստան.- 1999.- թ.
44.- 24 ապրիլի.- էջ 3, թ. 45.- 27 ապրիլի.- էջ 3:

282. Մեծ եղեռնը, Մորզենթաուի եզրահանգումները և «Հայաստա-
նի անկախության ամերիկյան կոմիտեն» // Հենրի Մորզենթաուն և
հայ ժողովուրդը / Պատ. իսմբ. Բարսեղյան Լ.Ա.- Ե.: Գիտություն.-
1999.- էջ 14-25:

283. Вопросы конфедеративного объединения Кавказских респуб-
лик и Турция (1921 – 1922 гг.) // Историко-филологический журнал
/ НАН РА.- 1999.- № 2 – 3.- сс. 366-387.- (Публикации).

284. Генерал Акоп Багратуни (1879 – 1943) // Армянский вѣстникь.-
М.- 1999.- № 1-2.- сс. 136-143.- Библиография: 32 названий.

285. К вопросу о «кавказском доме» и пантюркистских устремлени-
ях. [Вопросы истории] // Армянский вѣстникь.- М.- 1999.- № 1-2.- сс.
171-182.- Библиография: 88 названий.

286. Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի միջազգային գիտաժողովում կարդացած «Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս ամե-
րիկյան մանդատի հարցի շուրջ. 1919 – 1920 թթ.» զեկուցումից //
Գարդմանք.- 1999.- թ. 1.- Հունվար.- էջ 5:

287. Իմաստավորված և նպատակասլաց կյանք: [Պատմաբան Վ.Ա. Միքայելյանի 75-ամյակի առթիվ] / Համահեղինակ՝ Դիլոյան Վ. // Հայաստանի Հանրապետություն.- 1999.- թ. 246.- 17 դեկտեմբերի.- էջ 7:

288. Չմոռանալ պատմության ազգապահպան դասերը // Հայաստանի կոմունիստ.- 2000.- թ. 9.- 10 – 17 մարտի.- էջ 3.- նկ.- (Խոսում են գիտնականները):

289. “Молодецкое дело полковника Лорис-Меликова”: Служба на Кавказе; Невыносимый кашель после взятия Карса; “Взятие Карса – это лучшая служба, которую я сослужил”. [К 175-летию дипломата и политика М.Т. Лорис-Меликова] // Новое время.- 2000.- № 640.- 30 марта.- с. 5.

290. «Արդարությունը կհաղթի...» // Գիտություն.- 2000.- թ. 4.- 20 ապրիլի.- էջ 1, 3:

291. Իմաստավորված և նպատակասլաց կյանք: [Ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ] / Համահեղինակ՝ Դիլոյան Վ. // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 2000.- թ. 1.- էջ 240-243:

292. Հայ-հունական հարաբերությունները 1919 – 1920 թվականներին: (Հայաստանի պետական արխիվների փաստաթղթեր և նյութեր) / (Հրատարակության է պատրաստել ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հ.Ա. Ավետիսյանը) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների / ՀՀ ԳԱԱ.- 2000.- թ. 2.- էջ 192-210:

293. Հայ-ռուսական մարտական միասնությունը. ավանդույթներ և արդիականություն // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.-

2000.- թ. 2.- էջ 3-17.- Մատենագիտությունը՝ 38 անուն.- (Հոդվածներ, հաղորդումներ):

294. Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս ամերիկյան միասնական մանդատի հարցի շուրջ: (1919 – 20) // Հայկական հարց: (Հայկական հարցի միջազգայնացման 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր / 6-ը և 23 – 24-ը նայեմբերի 1998 թ. / «Հրայյա Աճառյան» համալսարանի Հայկական հարցի գիտական կենտրոն.- Ե.: Արտագերս.- 2000.- էջ 24-31.- (Մատենաշար թիվ 1):

295. 20-րդ դարի խոշորագույն պատմական իրադարձությունը // Հայկական բանակ.- 2000.- թ. 2.- էջ 7-15.- Ամփոփումը՝ ռուսերեն, անգլերեն:

296. Փրկությունը միասնության մեջ է: [«Հարցազրույցը՝ նվիրված «Ռուսաստան-Բելառուս» դաշինքին Հայաստանի անդամակցությանը վարեց] / Շ. Պետրոսյան // Հայաստանի կոմունիստ.- 2000.- թ. 11.- 24 – 31 մարտի.- էջ 1.- նկ.:

297. Զգաստ է մեր ժողովրդի պատմական հիշողությունը: [Հարցազրույցը ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Հ. Ավետիսյանի հետ վարեց] / Էդ. Շահիրյանը // Հայաստան.- 2000.- թ. 43.- 22 ապրիլի.- էջ 1, 2:

298. Համագործակցությունը նոր հաջողությունների անբեկանելի երաշխիքն է: [Հայ ժողովրդի մղած հակաֆաշիստական պայքարի մասին] / Հարցազրույցը վարեց Էդ. Շահիրյանը // Հայաստան.- 2000.- թ. 65.- 24 հունիսի.- էջ 3.- նկ.:

299. Պատմական հիշողությունը՝ ազգապահպանման հզոր զենք / Հարցազրույցը գրի առավ Էդ. Շահիրյանը // Հայաստան.- 2000.- թ. 75.- 21 սեպտեմբերի.- էջ 1, 2:

300. Независимости нет альтернативы: Истоки; Ориентация на Север; Там, где мы; Черная полоса судьбы; Отсчёт с абзаца независимости; Отечество, которое есть и будет // Интеграция.- Москва.- 2000.- № 10.- 21 сентября.- с. 3.

301. Անմնացորդ նվիրումի պատմություն: [Նվիրված է «Հայաստան» թերթի խմբագիր, պատմաբան Հենրիկ Աբրահամյանի հիշատակին] // Հայաստանի Հանրապետություն.- 2000.- թ. 180.- 4 հոկտեմբերի.- էջ 3.- նկ.:

302. Մարտական միասնություն: [Ռուսական բանակի հայ զորավարների և զինվորների մասին] // Հայաստանի կոմունիստ.- 2000.- թ. 42.- հոկտեմբերի 27 – նոյեմբերի 3.- էջ 4, 5.- նկ.- (Բարեկամության արմատները).- (շարունակելի), թ. 43.- 3 – 10 նոյեմբերի.- էջ 3.- (Բարեկամության արմատները):

303. Հայ-ռուսական մարտական միասնությունը: Ավանդույթներ եւ արդիականություն: [Հայրենական Մեծ պատերազմին հայերի մասնակցության մասին] // Հայաստանի կոմունիստ.- 2000.- թ. 44.- 10 – 17 նոյեմբերի.- էջ 4, 5.- նկ.- (Բարեկամության արմատները):

304. Մեծատառով մարդը, քաղաքացին, քաղաքական-պետական գործիչը: [Հատված զեկուցումից՝ նվիրված ՀԿԿ Կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանի ծննդյան 100-ամյակին] // Հայաստանի կոմունիստ.- 2000.- թ. 45.- 17 – 24 նոյեմբերի.- էջ 3:

305. «Մեր պետականության ամրապնդումը, սատարումը ինչպես մայր Հայրենիքում բնակվող հայերի, այնպես էլ սփյուռքահայութե-

յան սրբազան գործն է» / Հարցազրույցը վարեց՝ Էդվարդ Շահիրյանը // Հայաստան.- 2000.- թ. 86.- 20 դեկտեմբերի.- էջ 2.- նկ.:

306. А был ли повод рисковать? / Подготовил Валерий Гаспарян // Новое время.- 2001.- № 717.- 17 января.- с. 6.- портр.

307. Հայ-իտալական անկշռությունները 1918 – 1922 թվականներին // Պատմա-բանասիրական հանդես / ՀՀ ԳԱԱ.- 2001.- թ. 1.- էջ 256-275:

308. Armenien und die weltweite Diaspora // "Wostok". Kunst und Kulturspezial / Armenien. Europäische Tor nach Asien.- Berlin.- 2001.- № 1.- s. 49-52.

309. «Պատմությանը հայտնի չէ որևէ պետություն, որն այնքան դաշնագանց լինի, որքան օսմանյան կայսրությունը»: [Հարցազրույց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 80-ամյակի առիթով] / Հարցազրույցը էդ. Շահիրյանի // Հայաստան.- 2001.- թ. 9.- 6 մարտի.- էջ 3.- նկ.:

310. Идея Кавказского пакта в кругах политической эмиграции в 1920 – 30-е годы // Научноисторические исследования. (Сборник научных статей) / Отв. редакторы: Хачатрян К., Карян С. / Институт Истории Национальной Академии Наук Республики Армения / Кафедра истории Ванадзорского Государственного Педагогического Института им. Ов. Туманяна.- Ванадзор.- Ванатур.- 2001.- сс. 3-27.

311. Договор навек? [Из истории нарушения территориальной целостности Армении по Александропольскому договору 1920 г.] / Подготовила Светлана Геолецян // Новое время.- 2001.- № 734.- 21 марта.- с. 5.

312. Нахичеван – часть Армении: Президенту Российской Федерации Владимиру Путину // Голос Армении.- 2001.- № 104.- 20 сентября.- с. 6.- [Подписали: Амбарцумян Р., Аветисян Г., Агаловян Л., Арзуманян С., Гегамян Г., Казарян Р., Казахецян В., Капутикян С., Манарян А., Саринян С., Симонян Г., Смбалян К.].

313. Հայ-ռուսական մարտական միասնությունը: Ավանդությունը և արդիականություն // Ռուսաստանի բարեկամներ.- 2001.- թ. 12 (21).- Դեկտեմբեր.- էջ 2.- նկ., 2002.- թ. 1 (22).- Հունվար.- էջ 2.- նկ., թ. 2 (23).- Փետրվար.- էջ 2:

314. Переписка между генералами М.Т. Лорис-Меликовым, А.А. Тер-Гукасовым и Б.М. Шелковниковым // Историко-филологический журнал / НАН РА.- 2002.- № 1.- сс. 250-275.- (Публикации).

315. «Մեր պատմաբաններն արտասահմանում թե Հայաստանում պետք է մեկ նպատակ ունենան՝ տալ ճշմարտությունը»: [ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի 75-ամյակի առիթով և հայագիտության ուղղությունների ու դրանց խնդիրների մասին հարցազրույցը վարեց] / Հակոբ Զաքրյան // Ազգ.- 2002.- թ. 47.- 14 մարտի.- էջ 4.- նկ.:

316. Կարսն այդպես էլ մնում է որպես երազի տան հեքիաթային խորհրդանիշ / Հարցազրույցը վարեց Էդ. Շահիրյանը // Հայաստան.- 2002.- թ. 8.- 22 մարտի.- էջ 2.- նկ.- (Հոբելյան):

317. Հայերենի արդի ուղղագրությունը փոխելու հայրիկյանական փորձերի առթիվ // Օր.- 2002.- թ. 9.- 13 ապրիլի.- էջ 4.- [Ստորագր.՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Աբրահամյան Ս., Ավետիսյան Հ., Բարխուդարյան Վ., Գրիգորյան Ա., Խոջաբեկյան Վ., Կապուտիկյան Ս., Հարությունյան Վ., Միքայելյան Վ., Ջահուկյան Գ., Մա-

րիկյան Ս., Միմոնյան Հ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ Արզումանյան Ս., Հարությունյան Ս., Բանասիրական և պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսորներ Ավագյան Ա., Բաղդկյան Խ., Բարսեղյան Հ., Դալլաբյան Ռ., Դոլուխանյան Ա., Եզեկյան Լ., Եղիազարյան Ա., Կիրակոսյան Գ., Կիրակոսյան Վ., Հովսեփյան Լ., Ղազիյան Ա., Պապոյան Ա., Սուքիասյան Ա., Քալանթարյան Ա.):

318. Ծառայել ճշմարտությանը. ահա պատմաբանի գլխավոր առաքելությունը: (Հարցազրույց ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Ավետիսյանի հետ) / Զրույցեց Անուշավան Գաբրիելյանը // Գիտություն.- 2002.- թ. 5.- հունիս.- էջ 2-3:

319. ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Ռիչարդ Հովհաննիսյանի գիտահասարակական գործունեության մասին / Համաեռլինակ Մելքոնյան Ա. // Օր.- 2002.- թ. 62.- 10 սեպտեմբերի.- էջ 6:

320. Գիտակրթական ասպարեզ – Հրանտ Ավետիսյան: [Հարցազրույց-դիմանկարների շարքից մարդկային մնայուն արժեքների մասին] / [Զրույցը գրի առավ] / Լուսինե Պետրոսյան // Առավոտ.- 2002.- թ. 172.- 21 սեպտեմբերի.- էջ 9. (Մեր ժամանակի մարդիկ):

321. “Молодецкое дело полковника Лорис-Меликова”: Служба на Кавказе; Невыносимый кашель после взятия Карса; “Взятие Карса – это лучшая служба, которую я сослужил”. [К 175-летию дипломата и политика М.Т. Лорис-Меликова] // Новое время.- 2005.- № 1296.- 10 декабря.- с. 7.

322. Договор на все времена? Исполнилось 85 лет, как Армения лишилась части своих исконных земель // Новое время.- 2006.- № 1375.- 18 июля.- с. 7.

**Հ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ ԼՈՒՑՍ ՏԵՍԱԾ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

323. Օհանջանյան Շ.Բ. Հայաստանի Լենինյան կոմերիտմիության 40 տարին: (Համառոտ տարեգրություն).- Ե.- Հայկ. ՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրություն.- 1962.- 74 էջ:

324. Միրզոյան Ս.Գ. Ստալինգրադյան հրացույք: (Հուշեր) / Նկ. Բերբերյան Ե.Ռ.- Ե.: Հայաստան.- 1968.- 184 էջ:

325. Բաղդասարյան Հովհ. Ս. Մեր հզոր միությունը: (Ակնարկներ ՍՍՀՍ կազմավորման և անցած ուղու մասին).- Ե.: Հայաստան.- 1972.- 271 էջ:

326. Славный путь Ленинского комсомола. (История ВЛКСМ) / Редкол.: Пастухов Н.Б., Апресян З.Г., Бабко Ю.В. и др. / Авт. кол.: Тяжелников Е.М. и др. / Научн. ред.: Трущенко Н.В., Сулемов В.А.- М.: Молодая гвардия.- 1978.- 560 с.

327. Աղայան Օ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1981 թթ.): (Փորձական դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար) // ՀՍՍՀ: Լուսավորության մինիստրություն.- Ե.: Լույս.- 1982.- 192 էջ:

328. Рабочий класс Советской Армении в период развитого социализма / Авт. кол.: Худавердян К.С. (рук. авт. кол., отв. ред.), Азизбекян Р.Л., Амирян С.С. и др. // АН АрмССР / Ин-т истории.- Е.: Изд-во АН Арм.ССР.- 1982.- 235 [5] с.

329. Из истории вековой дружбы. (Сборник статей) // Ред. кол.: Нерсисян М.Г. (гл. ред.), Бархударян В.Б., Восканян В.К., Галустян Дж.О., Хачатрян Р.Г., Худавердян К.С.- Е.: Изд-во АН Арм.ССР.- 1983.- 269 с.

330. Աղայան Ծ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1981 թթ.): (Փորձական դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար) // ՀՍՍՀ: Լուսավորության մինիստրություն.- Ե.: Լույս.- 1983.- 192 էջ.- 2-րդ հրատ.:

331. Ղարիբջանյան Գ.Բ. Հեղափոխության մարտիկները // ՀՍՍՀ ԳԱ / Պատմ. ին-տ.- Ե.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.- 1984.- 316 էջ:

332. Агаян Ц.П., Арутюнян Ш.Р., Мнацаканян А.Н. История армянского народа (1900 – 1983 гг.). (Учебник для 9 – 10 классов средней школы).- Е.: Луйс.- 1985.- 208 с.

333. Աղայան Ծ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1983 թթ.): (Դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար).- Ե.: Լույս.- 1985.- 214 էջ:

334. Աղայան Ծ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1983 թթ.): (Դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար).- Ե.: Լույս.- 1986.- 214 էջ.- 2-րդ հրատ.:

335. Աղայան Ծ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1987 թթ.): (Դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար).- Ե.: Լույս.- 1987.- 214 էջ.- 2-րդ հրատ.:

կարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար).- Ե.: Լույս.- 1987.- 236 էջ.- 3-րդ վերահմշ. հրատ.:

336. Октябрьская революция и молодежь. (Сборник статей) // Институт истории СССР АН СССР / Институт истории АН АрмССР / Высшая комсомольская школа при ЦК ВЛКСМ / Армянская секция Научного совета по комплексной проблеме "История Великой Октябрьской социалистической революции" / Научный совет АН СССР по комплексной проблеме "История Великой Октябрьской социалистической революции" / Ред. кол.: Минц И.И. и др. - Е.: Изд-во АН Арм. ССР.- 1987.- 264 с.

337. Բարխուդարյան Վ.Բ., Մուրադյան Դ.Ա. Հայաստանի աշխատավորները ցարիզմի դեմ մղված համաժողովրդական պայքարում (1905 – 1907).- Ե.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ.- 1988.- 224 էջ:

338. Աղայան Ծ.Պ., Հարությունյան Շ.Ռ., Մնացականյան Ա.Ն. Հայ ժողովրդի պատմություն (1900 – 1987 թթ.): (Դասագիրք միջնակարգ դպրոցի 9-10-րդ դասարանների համար).- Ե.: Լույս.- 1989.- 236 էջ.- 4-րդ հրատ.:

339. Агаян Ц.П., Арутюнян Ш.Р., Мнацаканян А.Н. История армянского народа (1900 – 1987 гг.). (Учебник для 9 – 10 классов средней школы).- Е.: Луйс.- 1988.- 224 с.- 3-е изд.- перераб.

340. Агаян Ц.П., Арутюнян Ш.Р., Мнацаканян А.Н. История армянского народа (1900 – 1987 гг.). (Учебник для 9 – 10 классов средней школы).- Е.: Луйс.- 1990.- 224 с.- 4-е изд.

341. Андраник Озаян. (Документы и материалы) / Составители: руководитель – Арутюнян А.О., Арутюнян Г.Г., Эвоян В.С., Мир-

зоян С.С., Сафян П.Г., Шатирян Г.М. / Ред. кол.: Галоян Г.А., Гарибджанян Г.Б., Нерсисян М.Г., Саркисян Г.Х., Сафян П.Г., Симонян Г.Р. // Вестник архивов Армении.- № 1-2.- 1991.- 496 с.

342. Нагорный Карабах в 1918 – 1923 гг. (Сборник документов и материалов) // Институт истории Академии наук Армении / Главное архивное управление при СМ Республики Армения / Кафедра истории армянского народа Ереванского государственного университета / Отв. ред. Микаелян В. / Сост. Акоюян В. и др. / Рук. сост. Микаелян В. / Ред. кол.: Микаелян В.А., Симонян Г.Р., Фелекян А.А., Хуршудян Л.А. – Е.: Изд-во АН Армении.- 1992.- XXX + 756 с.

343. Армянский корпус против турецких войск (ноябрь 1917 г. – июль 1918 г.). (Воспоминания генерала Ф.И. Назарбекова) / Сост. Шатирян Г.М. // Вестник архивов Армении.- № 3.- 1992.- сс. 33-153.

344. Հուշամատյան (1941 - 1945) / 4 հատոր / Խմբ. խորհ. Ամատունի Ա.Հ. և ուրիշ.- Ե.: Գիտություն.- Հ. 1.- 1995.- 710 էջ, Հ. 2.- 1996.- 754 էջ, Հ. 3.- 1998.- 926 էջ, Հ. 4.- 2005.- 306 էջ:

345. Կարապետյան Մ.Լ. Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918 – 1920) // Հայաստանի ԳԱԱ / Ցեղասպանության և սփյուռքահայության պատմության թանգարան-ինստիտուտ.- Ե.: Գիտություն.- 1996.- 139 էջ:

346. Հարությունյան Կ.Ա. Մարշալ Բաղրամյան // ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ին-տ.- Ե.- Գիտություն.- 1997.- 134 էջ:

347. Маршал Баграмян. (Сборник документов и материалов) // НАН РА / Ин-т истории / Упр. по архив. делу при Правительстве

РА / Сост.: Арутюнян А.О. и др. / Отв. ред. Фелекян А.А.- Е.: Гитутюн.- 1997.- 182 с.

348. Ազատ Սարգսի Համբարյան: [Կենսամատենագիտություն] // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմության ինստիտուտ / Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ / Խմբ. կոլ. / Ներած. Խոջաբեկյան Վ.Ե., Ստեփանյան Ս.Ս. / Կազմեց՝ Բարաջանյան Ռ.Ա.- Ե.: Գիտություն.- 1998.- 48 էջ.- (Նյութեր հայ նշանավոր պատմաբանների կենսամատենագիտության / № 1):

349. Гарибджанян Г.Б. Страницы истории армянского народа / Отв. ред. Аветисян Г.А. / Ред. Тавакалян Н.А. // НАН РА / Центр научной информации.- Е.: Гитутюн.- 1998.- 276 с.

350. Կարապետյան Ս. Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914 – 1917 թթ.) // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմության ինստիտուտ.- Ե.: Գիտություն.- 1999.- 335 էջ:

351. Կիրակոսյան Ա. Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (XIX դարի 30-ական թթ. – 1914թ.) // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմ. ին-տ.- Ե.: Գիտություն.- 1999.- 509 էջ:

352. Գարեգին Նժդեհ 115: (Գիտաժողովի նյութեր) / Խմբ. Միմոնյան Ա.Հ., Վիրաբյան Ա.Ս.- Ե.: Գիտություն.- 2001.- 135 էջ:

353. Հարությունյան Կ. Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին (1939 – 1945 թթ.) // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմ. ին-տ.- Ե.: Հրազդան.- 2001.- 135 էջ + [10] ներդ. թ. նկ.:

354. Հարությունյան Կ.Ա. Գրիգոր Արտեմի Հարությունյանի գործունեությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին (1941 – 1945) // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմ. ին-տ.- Ե.: Գիտություն.- 2001.- 156 էջ + [8] թ. նկ.:

355. Հայոց պատմության հարցեր: (Գիտական հոդվածների ժողովածու) / № 2 // ՀՀ ԳԱԱ.- Ե.: Գիտություն.- 2001.- 138 էջ:

356. Арутюнян К.А., Саакян М.Г. Участие сотрудников Национальной Академии Наук Республики Армения в Великой отечественной войне (1941 – 1945) // НАН РА / Институт истории.- Е.: Гитутюн.- 2001.- 259 с.

357. Գարեգին Նժդեհ: (Երկեր) / Երկու հատորով // ՀՀ Արխիվային գործի գործակալություն / Խմբ. խորհ. Ղազարեցյան Վ., Միմոնյան Ա., Վիրաբյան Ա. / Կազմողներ՝ Բաղդասյան Ա., Գևորգյան Հ., Լալայան Մ., Հարությունյան Ա., Մանուկյան Ա., Միրզոյան Ս.- Ե.- 2002.- Հ. 1 – 530 էջ, Հ. 2 – 504 էջ:

358. Հայոց պատմության հարցեր: (Գիտական հոդվածների ժողովածու) / № 3 // ՀՀ ԳԱԱ.- Ե.: Գիտություն.- 2002.- 228 էջ:

359. Հարությունյան Կ.Ա. Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941 – 1945 թթ.).- Ե.: Զանգակ-97.- 2002.- 242 էջ:

360. Գեղամ Ալեքյան: Կյանքը և գործը / Կազմողներ՝ Ավետիսյան Հ., Ալեքյան Բ.- Ե.: Զանգակ-97.- 2002.- 208 էջ:

361. Հովհաննիսյան Լ.Հ. Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914 – 1917 թվականներին // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմության ինստի-

տուտ / «Տաթև» գիտակրթական համալիր.- Ե.: Զանգակ-97.- 2002.- 184 էջ:

362. Арутюнян К.А., Степанян Л.А. Маршал победы – И.Х. Баграмян // НАН РА / Ин-т истории.- Ե.: Гитутюн.- 2002.- 186 с.

363. Քառյան Ս. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմության պատմագրություն // ՀՀ ԳԱԱ / Պատմ. ին-տ.- Ե.: Գիտություն.- 2003.- 289 էջ:

364. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 60 տարում / Խմբ. խորհ.՝ Սարգսյան Ֆ.Տ. (նախագահ), Գալոյան Գ.Ա. (նախագահի տեղակալ), Համբարձումյան Ս.Ա. (նախագահի տեղակալ).- Ե.: Գիտություն.- 2003.- 240 էջ:

365. Арутюнян К.А. Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941 – 1945) // НАН РА / Инт истории.- Ե.: Гитутюн.- 2004.- 868 с.

366. Խաչատրյան Վ.Հ. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920 – 1922 թթ.- Ե.: ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինստ.- 2007.- 260 էջ:

367. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետություն: Պետականության կայացումը դարերի սահմանազժում / Խմբ. կոլ.՝ Ավետիսյան Հ., Աղաջանյան Ս., Անդրիասյան Լ., Արշակյան Ա., Ասրյան Հ., Բոյախյան Գ., Եղիազարյան Ա., Սարգսյան Վ., Բազումյան Գ., Մելքոնյան Ա., Մինասյան Ս., Փանոսյան Ն., Սաֆրաստյան Ռ.- Ե.: Քաղ. հետազոտ. ին-տ.- 2009.- 72 էջ:

368. Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները: (Վերլուծական նյութեր).- Ե.: Քաղ. հետազոտ. ինտ.- 2009.- 294 էջ:

369. Նախիջևան. պատմական և արդի շրջանի որոշ հիմնահարցեր: (Վերլուծական նյութեր) / Խմբ. կողմ.՝ Աղաջանյան Մ. և ուրիշն. / Խմբ.՝ Անդրիասյան Լ. / Թողարկում 4.- Ե.: Քաղաքական հետազոտությունների ին-տ.- 2010.- 185 էջ.- 2 թ. ներդ. գուն. նկ.- աղյս.- քարտեզ:

**ԱՐԻՒՎԱՑԻՆ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ Հ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ**

**Հ Ավետիսյանը իր կնոջ՝ Ռոզայի, որդու՝
Սուրենի և դստեր՝ Կարինեի հետ**

Աշխարհահռչակ գիտնական Վ. Համբարձումյանի հետ

ՄՄՀՄ ԳԱ ՄՄՀՄ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Ա.Պ. Լավոսկեցը, ՀՄՄՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի փոխտնօրեն Վ.Բ. Բարխուդարյանը և տնօրեն Հ.Ա. Ավետիսյանը

Վ.Բ. Լենինի անվան հրապարակում՝ գործընկերների հետ

**ՀՄՍՀ ԳԱ փոխարեզիդենտ Ա.Ղ. Բոսիֆյանի և Պատմության
ինստիտուտի մի խումբ աշխատակիցների հետ**

Արտատահմանյան պատվիրակության կազմում

Երևանի քաղաքային կոմիտեում

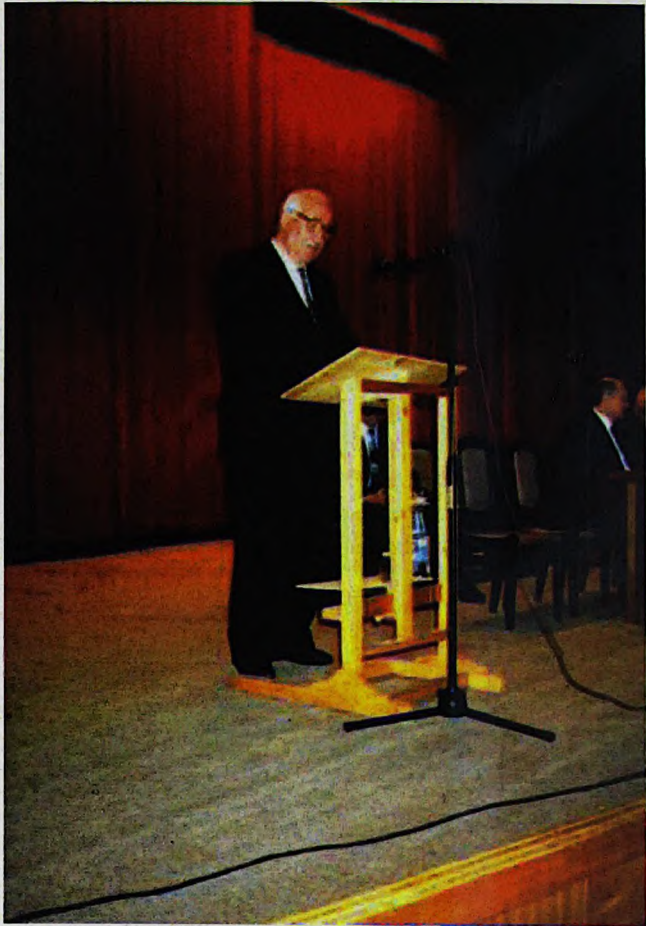
Թոռնուհու՝ Մարիեայի հետ

**Ռ. Հովհաննիսյանի (կանգնածների շարքում՝ ձախից չորրորդը),
Վ. Միքայելյանի (նստածների շարքում՝ երրորդը) և Պատմության
ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողների հետ**

**Բարերար Հարսիկ Նալբանյանին Պատմության ինստիտուտի
անօրենի իր աշխատասեղանում հյուրընկալելիս**

Ջեյուգուան սլահիի

ՀՀ ԳԱԱ եսխագահության նիստում

Հ. Ավետիսյանը (կանգնածների շարքում՝ ձախից ստացիրը) հայ առվանի մտավորականների հետ

ՀՀ ԳԱԱ պրեզիդենտ Ռ. Մարտիրոսյանի, Երևանի «Քվանտ» վարժարանի տնօրեն Ռ. Վարդանյանի, վարժարանի ուսուցչական կազմի ներկայացուցիչների և օլիմպիադաներում հաղթած մի խումբ թվաեսականների հետ դպրոցական առարկաների օլիմպիադաների հանրապետական փուլի արդյունքների ամփոփման հանդիսավոր արարողությունից հետո

2000 թ. սպրիլի 18 – 21-ը ՀՀ ԳԱԱ-ում տեղի ունեցած «21-րդ դարը առանց ցեղասպանությունների» նշանաբանով գիտաժողովի ավարտից հետո՝ երա մի խումբ մասնակիցների և Պատմության ինստիտուտի աշխատակիցների հետ

**Հ. Ավետիսյանի ասպիրանտները՝
ալ. գ. դ., պրոֆ. Վ. Խաչատրյանը և ալ. գ. թ., դոցենտ
Լ. Հովհաննիսյանը, նրա հիշատակը
հավերժացնող հուշարարի բացման ժամանակ՝ ակադեմիկոսի
սարած տան մոտ, 10.03.2017 թ.**

ԱՂՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբայան 28
 Աբդայան Վ. 40
 Աբրահամյան Հ. (300)
 Աբրահամյան Ս. 316
 Ադոյան Ա. Գ. 44
 Ազիզբեկյան Ռ. Լ. 63
 Աթայան Վ. Գ. 199
 Ալեքյան Բ. 359
 Ալեքյան Գ. Բ. 180, (359)
 Ալոնց 235
 Աղայան Ս. Պ. 44, 326, 329, 332, 333, 334, 337
 Աղաջանյան Ս. 366, 368
 Ամատունի Ա. Հ. 343
 Ամիրբեկյան Վ. 165
 Այվազյան Հ. Ս. 28
 Անդրիասյան Լ. 366, 368
 Առաքելյան Բ. Ն. 193
 Առաքելյան Ն. 22
 Առուշանյան Հ. 247, 251
 Ասրյան Հ. 366
 Ավագյան Ա. 316
 Ավետիսյան Հ. Ա. (3), (4), (8), (9), (11), (12), (14), (15), (16), (17), (19), (20), (21), (22), (25), (26), (27), (29), 54, 57, (62), (64), 69, 70, 174, 187, 199, 203, 235, 243, 247, 251, 256, 257, 269, 285, 291, 296, 314, 316, 317, (319), 359, 366
 Ավետիսյան Ս. 69
 Արզումանյան Ա. 70
 Արզումանյան Գր. 70
 Արզումանյան Ս. Վ. (70)
 Արզումանյան Ս. 316
 Արշակյան Ա. 366
 Բաբաջանյան Ռ. Ա. 54, 57, 347
 Բադայան Ա. 356
 Բադիկյան Խ. 316
 Բալդրյան Հ. Վ. 203
 Բաղդասարյան Հովհ. Ս. 324
 Բաղդամյան Հ. Բ. (345)
 Բայբուրթյան Ս. Վ. 203
 Բարխուդարյան Վ. Բ. 63, 68, 71, 72, 74, 208, 316, 336
 Բարսեղյան Լ. Ա. 281
 Բարսեղյան Հովհ. 316
 Բենկլյան Ս. 22
 Բերբերյան Ե. Ռ. 323
 Բերնեցյան Ա. 18
 Բոյախյան Գ. 366
 Գաբրիելյան Ա. 317
 Գալոյան Գ. Ա. 10, 23, 57, 183, 191, (208), 363
 Գասպարյան Ռ. Հ. 61, 63, 68, 72, 74
 Գաբոյան Հ. Բ. 203
 Գեղամյան Գ. Ս. 12, 19, 44, 63
 Գրիգորյան Ա. 316
 Գրիգորյան Լ. 22
 Գրիգորյան Ս. 18
 Գևորգյան Գ. 22
 Գևորգյան Հ. 356
 Դավաթյան Ռ. 316
 Դավթյան Ս. Դ. 199

Դիլոյան Վ. Ա. 71, 286, 290

Դոյուխանյան Ա. 316

Ծգեկյան Լ. 316

Եղիազարյան Ա. 64, 316, 366

Եմելյանով Ժ. Գ. 203

Էնվեր փաշա 228

Թավաքալյան Ն. Ա. 8, 56

Թուֆխալյան Ս. Ս. 44

Ինճիկյան Հ. Գ. 193

Իսազուլյան Գ. 366

Լալայան Ս. 356

Լենին Վ. Ի. (51), (56), (182), 188

Խանջյան Ա. 156

Խաչատրյան Ա. Ա. 203

Խաչատրյան Կ. Հ. 365

Խաչատրյան Վ. Ս. 199

Խառատյան Ա. Ա. 12, 19, 64

Խիտարով Բ. (40), (130), (161), (194)

Խոջաբեկյան Վ. Ե. 316, 347

Խուդավերդյան Կ. Ս. 9, 53, 63

Խուրշուդյան Լ. 51

Վապուտիկյան Ս. 316

Վասիկյան Հ. Գ. 203

Վարապետյան Ա. 29, 33, 66, 165

Վարապետյան Հ. Ն. 44

Վարապետյան Մ. Լ. 344, 349

Վարապետյան Ս. Ս. 71

Վարիկյան Ա. 173

Վիրակոսյան Ա. 350

Վիրակոսյան Գ. 316

Վիրակոսյան Վ. 316

Վեյազյան Հ. Ա. 40

Վոստանդյան Է. 14, 20, 21

Վրոյան Լ. Ս. 33, 44

Հակոբջանյան Ֆ. Խ. 203

Համբարձումյան Ս. Ա. 23, 363

Համբարձումյան Վ. Հ. 178

Համբարյան Ա. Ս. 63, 68, 72, 74, (347)

Հարությունյան Ա. 356

Հարությունյան Բ. Հ. 68, 71, 72, 74

Հարությունյան Գ. Ա. (69), (303), (353)

Հարությունյան Կ. Ա. 345, 352, 353, 358

Հարությունյան Ծ. Ռ. 326, 329, 332, 333, 334, 337

Հարությունյան Ս. 316

Հարությունյան Վ. 316

Հովակիմյան Ֆ. Վ. 203

Հովհաննիսյան Է. 22

Հովհաննիսյան Լ. Հ. 360

Հովհաննիսյան Հ. Կ. 203

Հովհաննիսյան Ն. Հ. 71

Հովհաննիսյան Ռ. (318)

Հովսեփյան Լ. 316

Հովսեփյան Յու. Լ. 71

Հովսեփյան Ս. 40

Ղազախեցյան Վ. Ն. 8, 53, 61, 63, 71, (117), 356

Ղազանյան Ա. Ե. 199

Ղազարյան Կ. Բ. 203

Ղազիյան Ա. 316

Հարիբջանյան Գ. Բ. 9, (54),
(183), 330

Դլեյան Վ. Գ. 71

Ղուկասյան Ղ. 138

Ղուշյան 28

Մալխասյան Շ. 269

Մանվելյան Պ. Ս. 203

Մանուկյան Ա. 356

Մարտիրոսյան Ռ. Ս. 30

Մելքոնյան Ա. Ա. 21, 71, 318, 366

Մելքոնյան Է. Լ. 71

Միկոյան Ն. 69

Մինասյան Ս. 366

Մինց Ի. Ի. 54

Միրզախանյան Կ. Ժ. 44

Միրզոյան Լ. (211)

Միրզոյան Ս. 165, 356

Միրզոյան Ս. Գ. 323

Միքայելյան Վ. Ա. 274, 286,
(290), 316

Մխիթարյան Գ. 22

Մխիթարյան Վ. Գ. 71

Մկրտչյան Ս. Յ. 203

Մնացականյան Ա. Ն. 326, 329,
332, 333, 334, 337

Մորզենթաու Հ. (281)

Մուրադյան Դ. Ա. 63, 68, 71, 72,
74, 336

Մուրադյան Ս. Հ. 199

Մուրադյան Ս. Ս. 199

Նազարյան Ա. Ս. 71

Նալբանդյան Ա. Վ. 199

Ներսիսյան Թ. Ա. 203

Ներսիսյան Ս. Գ. (57), (191),
208, (254)

Նժդեհ Գ. (351), 356

Շահիրյան Էդ. 257, 296, 297,
298, 304, 308, 315

Շահումյան Սո. (222)

Շամանյան Թ. Ե. 203

Շուքուրյան Յու. Հ. 30

Չաքրյան Հ. 314

Չերեպանով Կ. Ի. 203

Չոբանյան Պ. Ա. 63, 68, 72, 74

Պապոյան Արտ. 316

Պետրոսյան Լ. 319

Պետրոսյան Շ. 295

Պողոսյան Հ. 38

Պողոսյան Հ. Մ. 44

Պողոսյան Շ. Ա. 44

Ջահուկյան Գ. 316

Ջոթյան-Կրայչիք Պ. 276

Սահակյան Ռ. Օ. 61, 63, 68, 71,
72, 74

Սարգսյան Ա. 70

Սարգսյան Գ. 16

Սարգսյան Վ. 366

Սարգսյան Ֆ. Տ. 10, 16, 23, 363

Սարինյան Ս. 316

Սարուխանյան Ն. 64, 66

Սաֆրաստյան Ռ. 366

Սերգեյան Ս. 33

Սիմոնյան Ար. 38

Սիմոնյան Ա. Հ. 351, 356

Սիմոնյան Լ. 22

Միմոնյան Հ. Ռ. 44, 70, 316
Ստեփանյան Գ. 3
Ստեփանյան Ս. Ս. 62, 64, 66,
347
Սրապյան Հ. 243
Սուլբանյան Հ. Թ. 199
Սուրբապյան Աշ. 316
Սուրբապյան Հ. Ս. 203
Վարդևանյան Ս. Բ. 199
Վիրաբյան Ա. Ս. 351, 356
Փանոսյան Ն. 366
Քալանթարյան Ա. 316
Քալաշյան Լ. (260)
Քառյան Ս. 13, 362
Քիրճեան Յ. 64
Քոչարյան Հ. 22
Օհանջանյան Շ. Բ. 322
Ֆիլիսոսով Բ. Տ. (200), (201)
Աւետիսյան Գ. Ա. (1), (7), (24), 31,
(33), 37, (38), 45, (49), (51), (56),
58, 65, 73, 166, 181, 226, 311, 348
Ագալովյան Լ. 311
Ագայն Ս. Ս. 34, 331, 338, 339
Ագայն Յ. Բ. 226
Ադոնց Ն. (240)
Ազիզբեկյան Բ. Լ. 327
Այդինյան Վ. 7
Այոսյան Վ. 166, 341
Ալեքսանյան Բ. 181
Ամբարձումյան Բ. 311
Ամիրյան Ս. Ս. 327

Աբրեսյան Յ. Գ. 325
Արակելյան Բ. Ն. 226
Արակելյան Ն. Օ. 24
Արեւշատյան Ս. Ս. 226
Արշումանյան Ս. 311
Արուտյունյան Ա. Օ. 65, 340, 346
Արուտյունյան Գ. (210)
Արուտյունյան Գ. Գ. 340
Արուտյունյան Կ. Ա. 73, 355, 361, 364
Արուտյունյան Ս. Բ. 331, 338, 339

Բабко Ю. В. 325
Բագдасарյան Բ. 17
Բագրամյան Ի. Խ. (65), (73), (346),
(361)
Բագրատունի Ա. (258), (283)
Բարխուդարյան Վ. Բ. 58, 226, 328
Բենկլյան Մ. Գ. 24
Բեսկինա Ի. Բ. 37
Բրուտյան Գ. Ա. 226
Բунинятов З. (226)

Յանեցյան Ա. 198
Յերховский Ս. Ս. 37
Յոսկանյան Վ. Կ. 58, 328
Գալոսյան Գ. Ա. 340
Գալուստյան Ժ. Օ. 58, 328
Գարիբճեկյան Բ. (186)
Գարիբճեկյան Գ. Բ. 50, (154), 190,
226, 340, 348
Գասարյան Վ. 305
Գեւորկյան Գ. 24
Գեղամյան Գ. 50, 311
Գեօլեզյան Տ. 310
Գլեզոս Մ. 99
Գրեկ Ա. Ս. 38

- Григорян Л. А. 24
- Давтян В. А. 226
- Далин С. 49, 51
- Даниелян Э. Л. 67
- Десятерик В. 47, 51
- Джаукян Г. Б. 226
- Джрбашян Э. М. 226
- Дик Н. Е. 31, 37
- Добронравова К. О. 37
- Еремян С. Т. 226
- Ермаков Н. П. 31, 37
- Заробян Я. Н. (220)
- Зарян Р. В. 226
- Зиновьев А. П. 50
- Казарян Р. 311
- Казахемян В. 311
- Капутикян С. 311
- Карапетян А. 50
- Карапетян Л. Л. 56
- Карапетян М. 230
- Каринян А. Б. 33
- Карян С. 309
- Киракосян Л. 33, 38
- Корганян Г. Г. (259)
- Кочарян Г. Ж. 24
- Кошштерс Б. 261
- Криворученко В. 47
- Крупская Н. К. 39
- Кукушкин Ю. С. 2
- Ленин В. И. (51), (154)
- Лорис-Меликов М. Т. (288), (313), (320)
- Малашенко А. 261
- Манарян А. 311
- Мелконян А. А. 67
- Микаелян В. А. 341
- Мицц И. И. 335
- Мирзоян С. С. 340
- Мкртчян Б. 272
- Мнацаканян А. Н. 331, 338, 339
- Мурадян П. М. 226
- Мхитарян Г. Г. 24
- Назарбеков Ф. И. 342
- Налбандян В. С. 226
- Нерсисян Б. 181
- Нерсисян М. Г. 58, (197), 226, 328, 340
- Оганесян П. О. 240
- Озаян А. (340)
- Орджоникидзе Г. К. (Серго) (204)
- Пастухов Н. Б. 325
- Петросян Г. Б. 45
- Путин Вл. 311
- Саакян М. Г. 355
- Саринян С. 311
- Саркисян Г. Х. 226, 340
- Сафян П. Г. 340
- Симонян А. 51
- Симонян Г. Р. 311, 340, 341
- Симонян Л. В. 24
- Смбатян К. 311
- Степанян Л. А. 73, 361
- Сулемов В. А. 47, 325

- Тавакалян Н. А. 348
Тамразян Г. С. 226
Твердохлеб И. П. 56
Тер-Гукасов А. А. (313)
Тирацян Г. А. 226
Товмасян С. С. 226
Торсуев Ю. В. 1
Тренин Д. 261
Трущенко Н. В. 43, 47, 50, 325
Туманян Ов. 309
Тяжельников Е. М. 325
- Фелекян А. А. 65, 341, 346
Фоменко А. П. 261
- Хармандарян С. В. 34
Хачатрян К. 309
Хачатрян Р. Г. 58, 328
Хитаров Р. М. (48), (49), (121),
(223)
Ходжабекян В. Е. 226
Худавердян К. С. 56, 58, 60, 226,
327, 328
- Хуршудян Л. А. 38, 341
Чакмакчян Х. М. 43, 51
Чекрыжова Р. 47
Шатирян Г. М. 340, 342
Шелковников Б. М. (313)
Щербаков Д. И. 31
Эвоян В. С. 340
Эльчибекян А. М. 87
Юсов Б. В. 31, 37
Sorpieters В. 277
Trenin D. 277
Zverev A. 277
D. K. P. 276
Kun Béla (206)

ՀՐԱՆՏ ԱԼԵՔՍԱՆԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄԵՑ՝ Պ.Գ.Թ., ԴՈՑԵՆՏ

Լ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԸ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Մարանգոզյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 11.09.2017 թ.
Տպաքանակը 130 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՑԻՆ ԱՎԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

13000

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

EL 0485571

11
1903432